

INSTITUTIONEN FÖR LITTERATUR,
IDÉHISTORIA OCH RELIGION

Den okända e(s)tniska sidan av svensk litteraturhistoria

Om den exilestniska litteraturen i Sverige

The Unknown Estonian Page of Swedish Literature

On the Exile Estonian Literature in Sweden

Filip Laurits

Termin: VT 2025

Kurs: LV2321, Uppsatskurs, 30 hp.

Nivå: Master

Handledare: Yvonne Leffler

Abstract

Master Thesis in Comparative Literature

Title: The Unknown Estonian Page of Swedish Literature

– on the Exile Estonian Literature in Sweden

Author: Filip Laurits

Year: Spring 2025

Department: Department of Literature, History of Ideas, and Religion
at University of Gothenburg

Supervisor: Yvonne Leffler

Examiner: Kristina Hermansson

Keywords: Estonian exile literature; history of literature; reception analysis; minor literature; Valev Uibopuu; Karl Ristikivi; Mare Kandre

At the dusk of the Second World War, when the Red Army was approaching Tallinn and the second Soviet occupation of Estonia could be foreseen, almost a tenth of the population left the Estonian coasts to seek refuge in the West. About 30 000 of those ended up in Sweden, among which were some of the most prominent Estonian novelists and poets.

Sweden would become the literary center for the worldwide exile Estonian diaspora. However, the fact that a few dozens of Estonian authors published some 2 000 titles in Sweden, where most of the authors as well as the main publishing houses resided, was and has remained unknown to most Swedes as it has gone fairly unnoticed to the field of Swedish Literary Studies.

From the perspective that the exile Estonian literature written in Sweden is actually part of our history of literature, this thesis aims to find out what factors have had impact, and how, on the authors' opportunities to gain recognition by the Swedish literary establishment and eventually being included in the Swedish literary historical works. Presupposing that the recognition and reception was actually influenced by the publishers' and readers' knowledge of and views on the exile Estonians as a group, the study is performed from a biography critical point of view.

By examining book reviews, interviews, literary historical works, anthologies and more, covering a period of roughly 50 years and including about 30 authors, the thesis is mainly a historiographical and reception theoretical study. It presents an initial and tentative overview of how the success of those authors in general was dependent on factors lying both in their own background and identity as well as on the historical and ideological views, prejudices and literary preferences predominating in the Swedish society and the literary field at that time.

Innehåll

Inledning.....	4
Syfte och frågeställning.....	5
Metod och material.....	6
Tidigare forskning.....	10
Teoretiska perspektiv och centrala begrepp.....	13
Biografisk litteraturanalys.....	13
Postkolonialism och postnationell identitet.....	15
Exilskap och angränsande begrepp.....	16
Motiv och tema.....	17
Den svenska litteraturhistorieskrivningens bevekelsegrunder.....	19
Vad är svenskt?.....	20
Multikulturalism.....	21
Sveriges nationella minoriteter.....	22
Den estniska diasporan i Sverige 1944–1991.....	24
Kulturhistorisk bakgrund.....	24
Krig, ockupation och flykt.....	25
Det exilestniska kulturlivet.....	27
Identitet och integration.....	28
Generationsskillnader.....	30
Den exilestniska litteraturen.....	32
Utgivningen.....	32
Syfte och målgrupp.....	34
Genre och stil.....	36
Tema och motiv.....	40
Hemlängtan och nostalgi.....	40
Uppgörelse och förståelse.....	42
Exilskapet.....	43
Nya horisonter.....	47
Språk.....	49
Översättning.....	50
Mottagande.....	54
Inställningen till exilesterna i kalla krigets Sverige.....	54
1940- och 50-talen.....	54
1960- och 70-talen.....	56
1980- och 90-talen.....	59

Läsarnas preferenser och mottagande	61
Publicistik och kritik	63
Förlagen.....	63
Kritiken.....	64
Fokus på det e(s)tniska.....	67
Om- och benämning i översiktsverken.....	68
Avslutande reflektioner	71
Källförteckning.....	75
Publicerade källor	75
Opublicerade källor	80
Appendix	81
Intervju med Enel Melberg 20–22 april 2025	81

Inledning

Litteraturhistorieskrivningens bedömningsgrunder har ifrågasatts under det senaste halvsekleet allteftersom nya kritiska teorier fått genomslag inom de humanistiska ämnena. Så har exempelvis postkoloniala och feministiska teoribildningar bidragit till vår förståelse för bristfälligheterna i tidigare litteraturhistoriska verk och det kanonbygge för vilket vår litteraturhistoria utgör själva grundstommen.

På samma sätt som urvalskriterierna för den västerländska nationella litteraturhistorieskrivningen länge gynnade manliga, vita författare har förment världslitteraturhistoriska översiktsverk haft ett ensidigt västerländskt eller eurocentriskt fokus. Som litteraturvetaren Sarah Lawall träffande poängterar var det länge fråga om "the west and the rest" men under senare tid har "the traditional Western world literature survey [expanded] to include works by woman and minorities, and world literature courses generally become more open to other traditions".¹

Om det inom världslitteraturen överlag handlat om att inkludera klassiker och god litteratur från andra kontinenter, motsvarar "resterna" i en nationell, svensk kontext av våra etnisk-språkliga minoriteter. Av dessa har de nationella minoriteterna under de senaste årtiondena åtnjutit ökad synlighet och inkludering i det svenska litterära fältet.

Samtidigt har Sverige tagit emot stora grupper av flyktingar och immigranter sedan andra världskriget och framåt, av vilka många till mängden vida överträffar de nationella minoriteterna, men vars litteraturer inte med samma självklarhet betraktas som tillhörande vår svenska litteraturhistoria.

En av dessa etnisk-språkliga minoriteter är den sverigeeestniska före detta exilgruppen som var den första större flyktinggruppen som Sverige tog emot och vars litterära verksamhet i Sverige denna uppsats syftar till att undersöka. Att mina egna morföräldrar fanns med bland de som anlände 1944 och att jag därmed har ett personligt intresse, men också förhandskunskap och en närhet till källmaterialet, är det omedelbara skälet till mitt val. Men att det bland flyktingarna fanns en anmärkningsvärt stor andel yrkesverksamma författare och att exilen i sin tur gav upphov till ytterligare en lång rad författarskap gör den estniska gruppen särskilt relevant att studera.

¹ Sarah Lawall, "The West and the Rest: Frames for World Literature", i *Teaching World Literature*, red. David Damrosch, New York: The Modern Language Association of America, 2009, s. 22.

Det övergripande ämnet – de etnisk-språkliga minoriteternas plats i svensk litteraturhistoria – aktualiseras av bokförlaget Natur och Kulturs satsning på ett nytt svenskt litteraturhistoriskt översiktsverk. Dess föregångare, Bernt Olssons och Ingemar Algulins *Litteraturens historia i Sverige* och Sven Delblancs och Lars Lönnroths *Den svenska litteraturen*, har närmare fyra decennier på nacken och under tiden har mycket hänt på den svenska litteraturens och litteraturforskningens fält.

I skrivande stund pågår också arbetet med att ta fram en svensk kulturkanon, vilket väckt kritik från bland annat Svenska Akademien och företrädare för minoritetsorganisationer. Exempelvis har Svenska tornedalingars riksförbund och Sverigefinländarnas arkiv uttryckt att de inte haft något inflytande över utredningen.² I vilken grad kommer de nationella minoriteterna och Sveriges många flykting- och immigrantgrupper att finnas representerade i en framtida svensk kulturkanon och litteraturhistoria?

Medan de nationella minoriteternas litteraturer numera har en reserverad plats i den svenska litteraturhistorien, är detta inte fallet för övriga etniskt-språkliga minoriteter i Sverige, vars medlemmar och litterära produktion i flera fall överträffar de officiella nationella minoriteterna. Det finns därmed skäl att ifrågasätta den nationella minoritetsstatusen som avgörande faktor för vilken litteratur utöver den ”helsvenska” som ska inkluderas i den svenska nationella litteraturhistorieskrivningen, eller för den delen en svensk kulturkanon.

Syfte och frågeställning

Trots att den estniska flyktingvågen kring 1944 utgjorde Sveriges dittills största flyktingmottagande är den estniska minoritetens närvaro i Sverige tämligen okänd, särskilt efter Sovjetunionens fall 1991, då Estland återfick sin frihet. Än färre svenskar har kännedom om den omfattande litterära verksamhet som ägde rum inom den exilestniska diasporan. Exilestniska författares låga representation i svenska litteraturhistoriska verk tyder också på bristfällande kunskaper inom den litteraturvetenskapliga disciplinen. Det finns skäl att utvidga felsökningen till att innefatta tidigare steg i den urvals- och värderingsprocess som ett litterärt verk går igenom från inlämnat manus till en rad i ett litteraturhistoriskt översiktsverk.

Syftet med uppsatsen är således att undersöka vilka faktorer och mekanismer som påverkat vilka författarskap ur den sverigeeestniska minoriteten som har slagit igenom utanför den egna gruppen. Här åsyftas huvudsakligen mottagandet i svenska tidningar och tidskrifter

² TT, ”Hård kritik mot kulturkanon: 'Fortsatt förtryck'”, *Sveriges Television*, 21 oktober 2024, <https://www.svt.se/kultur/hard-kritik-mot-kulturkanon-fortsatt-fortryck>, hämtad 2025-05-02.

samt inkludering och representation i antologier och litteraturhistoriska översiktsverk. Jag avser att studera dels vad hos ”avsändaren”, avseende författarens härkomst och verkets tema, motiv och språk, dels vad hos ”mottagaren”, avseende förlagens bevekelsegrunder och läsarnas preferenser och fördomar, som påverkat författarnas och verkens eventuella genomslag och mottagande.

Eftersom den sverigeeestniska minoritetens historia är förhållandevis okänd och, i synnerhet från svenskt håll, outforskad, är ett ytterligare syfte att beskriva denna grupps kulturliv, förutsättningar och strävanden under den exiltillvaro som präglat den estniska diasporan. Då min tes är att just författarnas gruppstillhörighet har varit en av de påverkande faktorerna i värderingsprocessen, kommer dessa syften att gå in i varandra.

Min övergripande frågeställning är: Vilka faktorer har spelat en central roll för huruvida den exilestniska litteraturen slagit igenom på det svenska litteraturfältet och upptagits i den svenska litteraturhistorien? Jag kommer att undersöka esternas kulturella bakgrund, skäl till invandring och integration i förhållande till Sveriges samhällspolitiska utveckling och ideologi, majoritetssamhällets läspreferenser och kunskaper samt kritikernas och förlagens hållningar. Jag kommer också att diskutera den exilestniska litteraturens syfte och målgrupp i förhållande till genre och stil, tema och motiv samt dess språkliga implikationer. Slutligen kommer jag att undersöka receptionen av denna litteratur mot bakgrund av resultaten från ovanstående undersökningar.

Även om det ännu finns verksamma estniskspråkiga författare i Sverige, har jag valt att begränsa min studie till en femtioårsperiod från ca 1945, då de första exilestniska verken kom ut, till ca 1995, då utgivningen av sverigeeestnisk litteratur ökat under ett par års tid.

Samtidigt som den exilestniska litteraturen skiljer sig från mången annan immigrantlitteratur avseende författarnas etnisk-kulturella bakgrund och flyktorsak, kommer mina svar och slutsatser att ha bäring i fråga om flera av Sveriges andra icke-officiella minoriteters litteraturer. Jag kommer att göra nedslag i ett par andra etnisk-språkliga gruppers författarskap i de fall de är relevanta för jämförelse.

Metod och material

Denna uppsats behandlar det exilestniska litterära fältet i Sverige under nästan 50 års tid, vilket omfattar hundratals verk av dussintals författare. Detta kräver ett restriktivt urval av

material där de enskilda litterära verken inte står i centrum. I stället är det hur författarskapen och den exilestniska diasporan samt litteraturen i stort uppfattas och karakteriseras under (primärt) exilen, då författarna var verksamma, och i efterhand av litteraturvetenskapen. Det med författarna samtida materialet utgörs av bokrecensioner och artiklar som rör exilestniskt kulturliv i svensk press och periodika. Detta material ger inte bara en uppfattning om de enskilda författarnas mottagande utan också synen på och kunskapen om exilesterna och deras tillvaro. Beträffande kritiken har i princip samtliga anmälningar av översatta verk kunnat studeras, eftersom de är förhållandevis få. När det gäller de svenskspråkiga författarna är recensionerna desto fler men här har urvalet styrts av huruvida de i någon grad identifieras som (exil)estniska författare varvid materialet har kommit till användning.

Vad gäller författarnas eftermäle är det i huvudsak svenska litteraturhistoriska översiktsverk och den begränsade forskning som gjorts i ämnet som utgjort materialet. Här har samtliga allmän- och kvinnolitterära översiktsverk som författarna kunnat förekomma i undersökts och den forskning som finns använts. Därutöver har intervjuer med och författarporträtt av enskilda författare i antologier, tidskrifter med mera kommit till användning. Eftersom i princip enbart de svenskspråkiga författarna förekommer i detta material har urvalet återigen gjorts på basis av huruvida deras estniska identitet i någon mån behandlas.

Eftersom uppsatsen besvarar frågorna om, i vilken utsträckning och hur författarna behandlas i nämnda materialslag är det fråga om en till metoden receptionsanalytisk uppsats. Receptionsteori har inom litteraturvetenskapen läsarens, i regel kritikerns, tolkning och värdering av ett verk i fokus. Receptionen, eller mottagandet, av ett litterärt verk är ett steg i den litterära process som schematiserats av litteraturvetaren Lars Furuland i en välkänd modell.³ Ett manuskript rör sig från författarens hand till ett förlag, publiceras och distribueras genom bland annat bokhandlare och bibliotek till läsare, eller lyssnare. I distributionsledet sker också en ”inplacering i värdesystem” genom bland annat recensenters omdömen, litterära priser och på sikt litteraturhistoriska översiktsverk.⁴ Såvida författaren inte är etablerad och redan utgiven av förlaget ”blir antagningsprocessen mer rigorös”, som Furuland skriver. ”En eller flera av förlagets lektörer läser manuskriptet och ger sina omdömen innan

³ Lars Furuland, ”Litteratur och samhälle”, i *Litteratursociologi: Texter om litteratur och samhälle*, red. Johan Svedjedal, Lund: Studentlitteratur, 2012, s. 38f.

⁴ Ibid.

förlagsledningen [...] antar eller refuserar verket”.⁵ Detta, liksom i slutändan läsarna, är då också en del av verkets receptionsprocess.

I denna uppsats studeras mottagaren i form av förlagen, kritikerna och vanliga läsare. Det är emellertid inte bara författarskapen utan även den exilestniska gruppen och författarnas anknytning till densamma som är föremål för receptionen. Jag kommer med andra ord att anlägga vad som i detta sammanhang kallas för grupperspektiv inom litteratursociologin. Som litteraturvetaren Johan Svedjedal skriver, handlar det om ”att förstå en författare eller ett verk mot bakgrund av en större grupp”, varvid han förespråkar en kvantitativ metod, ”antingen med väl övervägda stickprovsurval eller [att] undersöka totala populationer”.⁶ Enligt denna metod gör jag både nedslag i en rad enskilda författarskaps mottagande och studerar även den exilestniska populationen i helhet och banden däremellan. Till metoden hör också en utgångspunkt som Svedjedal kallar värderingsdistans. ”Litteratursociologiska undersökningar är estetiskt relativistiska. De undersöker värderingar, snarare än de strävar efter att värdera.”⁷ Det är med andra ord inte min egen läsning eller tolkning av verken som står i centrum utan hur de värderas eller uppfattas av andra mottagare i den litterära processen. Samtidigt är det inte i första hand mottagarnas tolkning och värdering av de litterära verken som är av intresse utan som sagt i vilken grad författarna alls figurerar i materialet och, i så fall, om de behandlas som (exil)estniska författare samt hur det har betydelse för författarskapens (uppfattade) relevans och status.

För relevant material i svenska tidningar och tidskrifter har jag använt KB:s digitaliserade tidnings- och tidskriftsarkiv, och sökord, som ”estnisk”, ”exilestnisk”, ”Estland”, ”estniska flyktingar”, jämte namn och titlar på utvalda författare och verk. Jag har även gått igenom utvalda litterära tidskrifter för att undersöka vilket utrymme som ägnats exilestniska författarskap: *Ord och bild* och *BLM* 1943–1951, *Samlaren* 1943–1957 och *Svensk litterartidskrift* 1943–1951 samt 1962–1971. Avsikten har inte varit att genomsöka nämnda publikationers utgivning under hela femtioårsperioden, utan att genom ”periodiska stickprov” få en generell uppfattning om författarnas synlighet i det högre litterära etablissemanget under åren de flesta verken utkom i svensk översättning. Dessa sökmetoder har tydliggjort hur intresset för dessa författarskap fluktuerat över tid och kan knytas till den samhällspolitiska utvecklingen och enskilda historiska händelser.

⁵ Ibid, s. 37.

⁶ Johan Svedjedal, ”Litteratursociologi”, i *Litteraturvetenskap – en inledning*, red. Staffan Bergsten, Lund: Studentlitteratur, 2002, s. 93f.

⁷ Ibid., s. 94.

Eftersom uppsatsen till stor del behandlar huruvida de exilestniska författarna över huvud taget uppmärksammas i svensk press, litterära tidskrifter och antologier etc. är det värt att nämna att en stor del av materialet som studerats, vilket antagits vara relevant, inte kommit till användning, då författarna inte omnämns alternativt inte behandlas som (exil)estniska författare.

Jag har också genomfört en intervju via e-post med författaren och översättaren Enel Melberg (1943-) som till viss del fyller luckorna i mitt övriga material. Som född i Estland men med en stor del av sina verk utgivna under exiltiden men på svenska utgör hennes författarskap en brygga mellan den exilestniska litteraturen och den litteratur skriven på svenska av vad som kan kallas för sverigeeestniska författare. Då det varit svårt att hitta material som beskriver författarnas försök att få sina verk översatta och/eller utgivna samt deras egen syn på mottagandets mekanismer har denna intervju gett åtminstone en författares svar på dessa frågor. Även om det inte går att dra några slutsatser utifrån intervjun som vore gemensamma för hela den exilestniska litteraturen i Sverige kan den bidra till att bekräfta eller vederlägga teser och preliminära slutsatser.

En rad begränsningar och svårigheter förknippade med ämnet och materialet gör att mina slutsatser till viss del kommer att vara just preliminära. Bristen på tidigare forskning om den exilestniska litteraturens ställning i Sverige och (tillgängligt, publicerat) material så som korrespondenser mellan författarna och förlagen eller andra författare som skulle kunna belägga förlagens avslagsmotiv och författarnas ambitioner och upplevelser gör att frågan om hur mycket förlagen påverkade deras möjligheter att slå igenom i det svenska litterära fältet delvis förblir obesvarad. Detsamma gäller den växelverkan mellan förlagsvärlden och den vänsterpolitiska opinionen under i synnerhet 1960- och 70-talen som antas ha missgynnade den exilestniska litteraturen och för vilket det framkommer indicier i resultatet men inte tillräckligt med belägg för en säker slutsats. Det finns utan tvivel material som kan bidra till ökad säkerhet vad gäller slutsatserna om såväl författarnas ambitioner, förlagens motiv som opinionens påverkan men ämnets omfattning, som utgör ytterligare en svårighet, har inte tillåtit någon uttömmande informationsinhämtning.

Eftersom uppsatsämnet utgår ifrån tesen att den exilestniska litteraturen är en del av svensk litteraturhistoria, behöver detta motiveras innan frågeställningen besvaras. I det första huvudkapitlet undersöker jag följaktligen hur den svenska litteraturhistorieskrivningen förhåller sig till litteratur som avviker från dess gängse kriterier avseende språk, etnicitet och geografi. Då kunskapen om Sveriges estniska minoritet överlag är låg och som nödvändig

bakgrund till avsnitten om den exilestniska litteraturens kännetecken och mottagande, följer däremellan en exposé över den estniska diasporans definierande drag.

Tidigare forskning

Den exilestniska litteraturen skriven i Sverige och huruvida den ska betraktas som i något avseende tillhörande den svenska litteraturhistorien har inte varit föremål för någon tidigare forskning. Om litteraturhistorieskrivningen som sådan och inte minst dess bevekelsegrunder och urvalskriterier finns emellertid åtskilligt skrivet.

Nationell litteraturhistoria utvecklades som forskningsfält i samband med eller snarare till följd av 1800-talets västerländska nationsbyggen efter Napoleonkrigen. ”This was the logical cultural couterpart to the relentless process of political nation-building or consolidation going on across Europe [when] each nation strove to ground its legitimacy in its own literary antecedents”, skriver litteraturvetaren Theo D’haen.⁸ Liksom den samtida allmänna historieskrivningen skulle skildra rikets stolta förflutna var syftet med de första litteraturhistoriska verken att utkristallisera och upphöja en essentiell nationell litteratur. Alltså det bästa av den litteratur som tillhörde nationalspråket och nationen i geografisk bemärkelse.

Litteraturhistorieskrivningens tidigare etnocentriska fokus har ifrågasatts i hög grad från den senare hälften av 1900-talet, bland annat av litteraturvetaren Linda Hutcheon i ”Rethinking the National Model” (ur *Rethinking Literary History*). ”Our globalized twenty-first-century world has created a complex and interrelated social context that is multiracial, multiethnic, and multicultural”, skriver hon.⁹ Därför menar hon att litteraturhistoria i traditionell bemärkelse har blivit obsolet. Denna farhåga dök upp redan på 1970-talet, då tidskriften *New Literary History* ägnade ett helt nummer åt frågan, men den ambivalenta inställningen till litteraturhistorieskrivningens möjligheter fortsatte i ytterligare årtionden. 1992 ställer sig litteraturvetaren David Perkins frågan om litteraturhistoria över huvud taget är möjlig (i *Is Litarary History Possible?*). Han pläderar för att all litteraturhistoria förmedlar olika narrativ, vilket kan komma till uttryck genom skildringar av litterära epokers eller generationers uppgång och fall, romanens genombrott osv. Eftersom ett narrativ förutsätter

⁸ Theo D’haen, ”Naming world literature”, i *The Routledge Concise History of World Literature*, London; New York: Routledge, 2012, s. 9.

⁹ Linda Hutcheon, ”Rethinking the National Model”, i *Rethinking Literary History. A Dialogue on Theory*, red. Linda Hutcheon & Mario J. Valdés, New York: Oxford University Press, 2002 s. 5.

förekomsten av alternativa narrativ och urvalet aldrig kommer vara detsamma, "any narrative will seem incomplete and somewhat arbitrary".¹⁰

Världslitteraturhistoriska översiktsverk och forskningen därom präglas av samma problematik och är inte mindre relevant att ha i ryggen för denna uppsats. På samma sätt som etnisk-språkliga minoriteters litteraturer länge uteslutits i den nationella litteraturhistoriens etnocentriska narrativ hanteras den icke-västliga litteraturen i de försök till världslitteraturhistoriska verk som gjorts alltsedan Goethes dagar.¹¹ Sarah Lawall belyser hur världslitteraturen, trots den förmenta ambitionen att berätta världens litteraturhistoria, främst inkluderat västerländska författare i översiktsverk utgivna ända fram till 1970-talet. Nu sker dock ett uppvaknande: "Revisionary criticism documented overlooked narratives of gender, race, class, and ethnicity that shed new light on canonical versions of cultural evolution [and] the traditional Western world literature survey [expanded] to include works by woman and minorities, and world literature courses generally become more open to other traditions, with attendant problems of selection and balance".¹²

Litteraturvetaren Alexander Beecroft undersöker de skilda förutsättningarna för världens olika litterära språk i *An Ecology of World Literature* där mycket fokus ägnas åt de mindre språkens överlevnadsmöjligheter i världslitteraturen. Ett särskilt avsnitt behandlar minoritetsspråken vars litteraturer sällan når utanför den egna gruppen. "Literatures in these languages are likely to interact little with the larger literary system through translation, and few speakers of more central languages will ever read the texts of these literatures in the original language."¹³ Samtidigt visar statistik från UNESCO att estniska, med strax över en miljon talare, kvalar in bland de 25 främsta översättningsspråken både som käll- och målspråk.¹⁴

När Beecroft skriver om minoritetsspråk handlar det emellertid om de språk som erhållit officiell minoritetsstatus i Europa så som jiddisch och meänkieli i Sverige, även om världsspråk som tyska och franska också äger denna status i vissa länder. Detta visar hur olika konventionen tillämpas från land till land liksom hur vissa minoritetsspråk är allt annat än hotade på en global nivå medan andra behöver allt stöd det kan få för att inte dö ut. Samtidigt hamnar vissa språk, som estniska, utanför statistiken. Implicit berörs det av Beecroft under

¹⁰ David Perkins, *Is Literary History Possible?*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992, s. 31.

¹¹ Se D'haen, s. 16–21.

¹² Lawall, s. 22.

¹³ Alexander Beecroft, *An Ecology of World Literature: from Antiquity to the Present Day*, London: Verso, 2015, s. 277.

¹⁴ *Ibid.*, s. 255.

rubriken "Minor National Languages" men inte som en språklig minoritet i länder som Sverige och Kanada. Litteraturen skriven av exil- och etnisk-språkliga grupper utan officiell minoritetsstatus berörs varken av Beecroft eller i annan tidigare forskning som gått att finna.

Teoretiska perspektiv och centrala begrepp

I fokus för uppsatsen står en rad författare vars gemensamma nämnare är deras etniska, språkliga och kulturella tillhörighet samt deras kollektiva erfarenheter från i synnerhet krig, ockupation och flykt samt exilskap. Det är som exilestniska författare som de studeras. Av detta skäl är utgångspunkten att författarnas kollektiva biografi och gruppidentitet har betydelse för både läsningen av författarnas verk och mottagandet av desamma.

Eftersom uppsatsen fokuserar på författarnas grupptillhörighet och verkens mottagande på basis därav och andra externa faktorer, är det en i många avseenden litteratursociologisk undersökning. Som Svedjedal definierar fältet, intresserar man sig för ”det ömsesidiga samspelet mellan litteratur och samhälle” och undersöker ”litteraturens materiella förutsättningar – samhällsförhållanden, villkoren för grupper och individer, bokmarknadens struktur”.¹⁵ Många litteratursociologiska undersökningar har ägnats just marginaliserade litteraturer, såsom kvinno-, folkrörelse- och invandrarlitteraturer, ”som har glömts eller negligerats av forskningen, fast den en gång hade stor betydelse och många läsare”.¹⁶ Med dess inriktning på den bortglömda exilestniska litteraturen i Sverige inrangerar sig föreliggande uppsats i denna litteratursociologiska tradition.

Biografisk litteraturanlys

Intresset för författaren bakom verket, och perspektivet att verket präglas av författarens liv, sträcker sig tillbaka till litteraturhistoriens begynnelse men blev omodernt i början av 1900-talet, då bland annat de ryska formalisterna avfärdade betydelsesambandet mellan verk och liv.¹⁷ Men som Sverre Wiland understryker i *Att möta texten. Litteraturteori och textanalys ur fyra perspektiv* har biografisk analys fortfarande sin roll att spela. Än idag ”tolkas verken i ljuset av utomtextuella problemställningar där författaren, historien, samhället och idéströmningarna förs in”.¹⁸ Litteraturvetaren Carina Burman delar in denna forskning i tre huvudgrupper: litteraturen som biografisk källa, den biografiska verktolkningen, och den

¹⁵ Johan Svedjedal, ”Litteratursociologi”, i *Litteraturvetenskap I*, red. Sigrid Schottenius Cullhed, Andreas Hedberg & Johan Svedjedal, Lund: Studentlitteratur, 2020, s. 213.

¹⁶ Ibid., s. 215.

¹⁷ Carina Burman, ”Biografisk litteraturforskning”, i *Litteraturvetenskap – en inledning*, red. Staffan Bergsten, Lund: Studentlitteratur, 2002, s. 72.

¹⁸ Sverre Wiland, ”Biografisk analys”, i *Att möta texten: litteraturteori och textanalys ur fyra perspektiv*, red. Kaj Berseth Nilsen, Stefan Sandelin et al., Lund: Studentlitteratur, 1998, s. 48.

litteraturhistoriska biografin. Det är den andra gruppen, ”där vår kännedom om författarens biografi används för att belysa verket”, som är relevant för denna uppsats.¹⁹

Litteraturvetaren Jon Helt Haarder exemplifierar hur en biografisk läsning av ett verk kan ha betydelse med hänvisning till ”[e]n av narratologins kyrkofäder, Gérard Genette, [som] skriver att det ofrånkomligt förändrar ens läsning av Proust om man vet att han var halvjude och homosexuell”.²⁰ För att parafrasera detta är alltså min tes att läsningen av låt säga Ristikivi påverkades av vetskapen om hans estniska bakgrund.

Den biografiska läsarten börjar enligt Wiland vanligen med att särskilja de detaljer i ett verk som bedöms relevanta vid den senare jämförelsen med författarens biografi. Därefter studeras författarens liv och sist jämförs verk och liv för att ”finna och belägga troliga samband mellan faktorer i levtt liv och element i diktverket”.²¹ Denna ordning förefaller rimlig, eftersom en metod som börjar med ett alltför närgående umgänge med författaren riskerar att inverka på läsningen av verket. Då denna uppsats undersöker huruvida författarnas utgivningsmöjligheter eller mottagande har påverkats av förläggarnas eller läsarnas kunskaper om författarna, inleds studien emellertid av en orientering i deras kollektiva biografi. Därefter undersöks i vilken grad och på vilket sätt verken har påverkats av det hos författarna, med den tyske filologen Wilhelm Scherers ord, ärvda, inlärd och upplevda.²²

Mitt närmande till de exilestniska författarna i Sverige skiljer sig alltså från biografisk litteraturanlys i ett par avseenden. Dels handlar det inte så mycket om hur verken ”tolkades” eller togs emot baserat på den faktiska läsningen av dem, eftersom ytterst få verk av exilestniska författare faktiskt översattes, vilket var en förutsättning för förlagen och i förlängningen kritikerna att kunna läsa och värdera dem. Annorlunda förhöll det sig däremot i fråga om de exil- eller sverigeeestniska författare som skrev på svenska. Men beträffande de estniskspråkiga författarna är det snarare hur vetskapen om författarnas estniska (flykting)bakgrund kan ha skapat förutfattade meningar om litteraturens värde och relevans, vilket i sin tur eventuellt motverkat deras utgivningsmöjligheter, som varit möjligt att undersöka. Slutligen är det som sagt i första hand författarnas grupptillhörighet snarare än deras individuella biografier som förutsetts prägla verken.

¹⁹ Burman, s. 73.

²⁰ Jon Helt Haarder, ”Författare”, i *Litteratur. Introduktion till teori och analys*, red. Mads Rosendahl Thomsen, Lund: Studentlitteratur, 2015, s. 163.

²¹ Wiland, s. 58f.

²² Wiland, s. 16; 58.

Postkolonialism och postnationell identitet

Enligt den gängse, traditionella förståelsen av postkolonial teori är Sverige en före detta kolonialmakt i ringa bemärkelse och har heller inte varit föremål för kolonisering. Liksom litteraturhistorien på senare årtionden rört sig från nationsbegreppet och ett västerländskt perspektiv har den postkoloniala diskursen kommit att vidga definitionen av kolonialism till att innefatta inte bara västvärldens kolonisering av fjärran länder i Afrika och Sydostasien. David Chioni Moore, som forskat om litterära interaktioner i postkoloniala och -sovjetiska länder, delar in postkolonialism i tre olika diskurser. Den första handlar typiskt om en västmakts kolonisering av ett avlägset land, som i exemplet ovan, vars folk utsätts för politisk, ekonomisk och annan slags kontroll.

Den andra postkoloniala diskursen fäster avseende vid ett lands utnyttjande av sin ursprungsbefolkning. När vi talar om svensk kolonialism ligger det idag närmare till hands att beakta koloniseringen av samerna än av den karibiska ön Saint-Barthélemy, Sveriges enda koloni mellan åren 1784–1878. Litteraturvetaren Satu Gröndahl skriver att "[t]he policy applied in Nordic countries towards the indigenous Sami people has [...] several similarities with general definitions of the colonization processes".²³

Den tredje definitionen av (post)kolonialism handlar om "what one might call dynastic, in which power conquers neighbor peoples".²⁴ Om Sveriges kolonisering av samerna naturligt faller in i den andra kategorin, stämmer Moores tredje definition in på Sveriges bemäktigande av Finland och Estland. Enligt detta synsätt var dessa länder svenska kolonier fram till 1810 respektive 1561–1710.

Mer relevant för denna studie är emellertid det rysk-sovjetiska underkuvandet av angränsande territorier och folk. "These nations [...] were unquestionably subject to often brutal Russian domination (styled as Soviet from the 1920s on) for anywhere from forty to two hundred years", konstaterar Moore. På samma sätt ska dessa länder betraktas som postkoloniala: "it should be clear that the term 'post-colonial' [...] might reasonably be applied to the formerly Russo- and Soviet-controlled regions post-1989 and -1991, just as it has been applied to South Asia post-1947 or Africa post-1958. East is South."²⁵

Den migration som skett från postkoloniala länder kan också ses som postkoloniala efterverkningar. I Estlands fall skedde den största utvandringen i landets koloniala historia i

²³ Satu Gröndahl, "Identity Politics and Constructions of 'Minor' Literatures", *Multiethnica* 2007:30, s. 21.

²⁴ David Chioni Moore, "Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique", *Modern Language Association* 2001:1, s. 118.

²⁵ *Ibid.*, s. 115.

form av en massflykt undan en återvändande kolonialmakt. Man flydde från hotet av en förslavande östmakt till ett fritt och demokratiskt Väst, vilket utmanar den ursprungliga postkoloniala diskursen men också synen på Sovjetunionen som andra världskrigets befriare.

Även om den rysk-sovjetiska kolonialismen enbart antyds, vidgar litteraturvetaren Paul Tenngart i *Litteraturteori* postkolonialismens betydelse till att även innefatta vissa etniska minoriteters tillvaro utanför sina hemländer. ”Överallt där människor flyttar från en kultur till en annan skapas sociala och kulturella mekanismer som har med begreppen ’vi’ och ’de’ att göra, och överallt där dessa begrepp har etniska dimensioner finns det anledning att studera [olika] postkolonialistiska fenomen.”²⁶ För den som lever i förskingringen går det emellertid inte att göra en sådan skarp åtskillnad mellan den egna gruppen och den andra, menar Tenngart med stöd hos den indisk-brittiske filosofen Homi K. Bhabha. Den senare kritiserar användandet av ordet mångkulturalism, eftersom detta antyder ett tillstånd där flera olikartade kulturer lever sida vid sida separerade från varandra. ”Det är fel, menar Bhabha. Det finns inga enhetliga, åtskilda kulturer. Inga kulturella yttringar lever isolerade från andra kulturella yttringar.”²⁷

Exilskap och angränsande begrepp

Eftersom det är litteratur skriven i exil av estniska författare i Sverige som står i fokus för denna uppsats kommer olika begrepp förknippade med exilskap att användas. Då denna litteratur oundvikligen präglats av författarnas exiltillvaro är det nödvändigt att förklara på vilket sätt jag använder dessa begrepp.

Även om exil ursprungligen var ett straff som innebar landsförvisning för en enskild person, har begreppet i modern tid kommit att beteckna ett permanentande av flyktingskapet. Som Daniel Pedersen skriver är flykten ”resultatet av de organiserade staternas misslyckande att värna sina medborgare”, vilket kan ske ”genom krig eller så är själva staten hotet mot sin befolkning”.²⁸ Samtidigt hävdar Paul Tabori att de skäl som driver en människa till flykt ”kan vara politiska, ekonomiska eller rent psykologiska”.²⁹ Jag instämmer i att det är möjligt att tvingas fly av andra skäl än omedelbart livshot men anser att Taboris definition hamnar för nära mer generella termer som invandring och immigration. Jag kommer att använda mig av

²⁶ Paul Tenngart, *Litteraturteori*, 3. uppl., Malmö: Gleerups, 2019, s. 139.

²⁷ *Ibid.*, s. 141f.

²⁸ Daniel Pedersen, och Delegationen för migrationsstudier, *Exillitteratur i Sverige 1969–2019*, Stockholm: Delmi, 2022, s. 12.

²⁹ Paul Tabori, *The Anatomy of Exile. A Semantic and Historical Study*, London: Harrap, 1972, s. 37.

ordet exil och flykt i en snävare bemärkelse som ligger närmare Pedersens tolkning av begreppet.

Exilskap är ett tillstånd som upplevs i varierande grad mellan olika personer och generationer. Även här delar jag Pedersens uppfattning att ”de två följande generationerna bör falla inom spannet”, alltså att exilskapet kan ärvas i flera led.³⁰ Detta är dock ytterst avhängigt om och hur mycket hemlandets kultur och språk upprätthålls av kommande generationer.

Inom folkgrupper som ofrivilligt lever i exil odlas ofta en kollektiv identitet präglad av ett gemensamt språk, gemensamma traditioner och inte minst längtan till ett hemland som kanske bara existerar som en kollektiv dröm. Ett ord för detta är diaspora och var länge specifikt förknippat med det judiska folkets exiltillstånd. Det finns emellertid fler exilgrupper som delar samma slags ”minnen och myter från ett historiskt hemland, en kollektiv identitet som hålls levande av ens band till hemlandet”, som Triinu Ojamaa och Kristel Karu-Kletter skriver.³¹ Inte minst stämmer definitionen av diaspora in på exilesternas tillstånd i Sverige. Om de ester som blev kvar i Estland under den sovjetiska ockupationen levde under koloniala förhållanden, tog exilesternas tillvaro formen av en diaspora. Deras exilskap var starkt präglat av längtan tillbaka till hemlandet och att upprätthålla hemlandets kultur och traditioner i exil.

Till sist kommer benämningen immigrant(litteratur) att, i brist på alternativ, användas som ett samlingsbegrepp när det handlar om förhållanden, kännetecken etc. som är gemensamma för olika slags flykting- och invandrargrupper samt deras litteraturer.

Motiv och tema

En viktig del av kapitlet om den estniska exillitteraturens kännetecken ägnas dess tematik och motivkrets, närmare bestämt vilka tematiska drag och motiv som man tar fasta på i framför allt recensioner av enskilda verk men också i exempelvis översiktsverk. Baserat på dessa iakttagelser är avsikten att ta reda på vilka teman eller motiv som kan sägas vara gemensamma för Sveriges exilestniska litteratur i helhet. Dessa begrepp återfinns i andras, företrädesvis recensenters citat men används också i mina egna resonemang och slutsatser. Detta föranleder en distinktion av dessa närliggande begrepp.

Kort sagt kan man säga att ett tema är en läsares tolkning av ett verks övergripande idé medan motiven är temats beståndsdelar som finns där och är desamma oavsett läsares tolkning av verkets tema. Som litteraturvetaren Christer Ekholm skriver kännetecknas

³⁰ Pedersen, s. 19.

³¹ Triinu Ojamaa & Kristel Karu-Kletter, ”Diasporaa-estlaste enesekuvand muutuvvas maailmas”, *Methis. Studia humaniora Estonica* 2014:13, s. 173.

motiven i en berättelse ”av att föreligga på en tämligen direkt nivå” och att det inte krävs någon ”djupgående tolkning för att peka ut dem”.³² Han ger exempel som ”den bedragne äkta mannen”, ”kärlekstriangeln” och ”pengarnas makt”. Temat är mer abstrakt och ”sammanfattar verkets idé- eller tankevärld som helhet genom att peka ut dess drivande problem”, exempelvis ”konflikten mellan medeltidens och renässansens människo- och livsuppfattning”.³³

För att applicera begreppen på den exilestniska litteraturens motivkrets är upplevelsen och skildringen av att vara klämd mellan två totalitära ideologier, eller två ockupationsmakter, ett återkommande motiv i de estniska exilförfattarnas verk. Detta är dessutom vad jag kallar för ett typiskt estniskt motiv, eftersom det uttrycker Estlands prekära andravärldskrigserfarenhet. Det hör till begreppets ”natur” att det inte går att tala om särskilda estniska teman, men som Katarina Warfvinge skriver är främlingskapet och exilens villkor teman som präglar en exilestnisk författare som Helga Nõu men är samtidigt kännetecknande för exilförfattare generellt.³⁴ På liknande sätt hänför jag i min receptionsanalys exempelvis det ovannämnda estniska motivet till den tematiska kategori jag kallar ”uppgörelse och förståelse”.

³² Christer Ekholm, *Epikanalys. En kort introduktion*, Malmö: Gleerups, 2019, s. 55f.

³³ *Ibid.*, s. 57f.

³⁴ Katarina Warfvinge, ”Från flyktlitteratur till sverigeeestnisk litteratur. En immigrantlitteratur under femtio år”, i *Litteraturens gränsländ. Invandrar och minoritetslitteratur i nordiskt perspektiv*, red. Satu Gröndahl, Uppsala: Centrum för multietnisk forskning, Uppsala universitet, 2002, s. 265.

Den svenska litteraturhistorieskrivningens bevekelsegrunder

Den kanske största utmaningen förknippad med litteraturhistorieskrivning är att bedöma vilka verk från samtiden som kan förutses behålla sitt värde över tid; det är inte självklart att ett verk som hyllades av kritiker 1997 kommer att bestå tidens prov. Eftersom denna svårighet var lika påtaglig vid arbetet med det sena 1980-talets litteraturhistoriska verk, gäller det för de litteraturvetare som antagit utmaningen att skriva vår tids litteraturhistoria att också ägna särskild uppmärksamhet åt de årtionden som föregick dess föregångare. Här torde de största omvärderingarna och urvalsförändringarna behöva göras.

Förorden till våra litteraturhistoriska översiktsverk brukar säga något om författarnas bevekelsegrunder vid arbetet med urval och disposition men även deras tolkningar av vad som ingår i begreppet *litteratur* och inte minst *svensk* litteratur. Enligt Olsson och Algulin är svensk litteratur sådan litteratur som har sitt ”ursprung i Sverige” där ”svenska inte är det enda språket”.³⁵ De konstaterar (i den utökade upplagan från 2009) att det finns 150 modersmål representerade i Sverige, men att denna litteraturhistoria nästan undantagslöst behandlar verk skrivna på svenska och ”inte närmare berör översättningar”.³⁶ Dessa reservationer öppnar upp för ett alternativt förhållningssätt till nationell litteraturhistorieskrivning som inte reserverar sig mot litteratur skriven på andra språk än nationsspråket, i detta fall svenska.

Faktum är att svensk litteraturhistoria innehåller exempel på verk ursprungligen skrivna på andra språk än svenska och utanför Sveriges gränser. August Strindberg skrev en lång rad av sina mest kända verk i utlandet och i vissa fall på franska. Enligt hans biograf Gunnar Brandell satte Strindberg ”som sitt mål att slå igenom i den franska litteraturen och bli författare på franska språket”.³⁷ Jämte Henrik Ibsen sökte han ”en litterär identitet utomlands i konflikt med nationallitteraturens normer och kanonbildning”, skriver Anders Olsson.³⁸ Ett annat exempel är poeten Ola Hansson som skrev lejonparten av sina verk under ett kringflackande liv i utlandet. Hans sista verk utkom i Turkiet och han skrev till stor del på

³⁵ Bernt Olsson & Ingemar Algulin, ”Förord”, i *Litteraturens historia i Sverige*, 6. uppl., red. Bernt Olsson, Ingemar Algulin et al., Lund: Studentlitteratur, 2013, s. 10.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Gunnar Brandell, *Strindberg – ett författarliv. D. 3 Borta och hemma: 1883–1894*, Stockholm: Alba, 1985, s. 13.

³⁸ Anders Olsson, *Ordens asyl: inledning till den moderna exillitteraturen*, Stockholm: Bonniers, 2011, s. 12.

tyska. Och som Tenngart poängterar, producerades en ”betydelsefull del av den svenskspråkiga lyriska modernismen [...] i Finland av finska medborgare” och ”[u]nder flera sekler var latin det viktigaste litterära språket i Sverige”.³⁹

Även om dessa författare skrev på fler språk än svenska och delvis utanför Sverige, är det möjligt att knyta dem till den svenska litteraturen. De var födda i Sverige och deras svenska identitet ersattes aldrig av någon annan kulturell eller nationell identitet. Finlands svenskspråkiga kultur är en del av Sverige liksom den är en del av Finland. Men hur behandlas 1900-talets svenska flykting- och immigrantförfattare, i de fall deras geografiska ursprung, etnicitet och/eller modersmål är väsensskilt från Sverige och den svenska kulturen? Låt oss bara konstatera att författare som Teodor Kallifatides och Jila Mossaed har sin ovedersägliga plats i svensk litteraturhistoria.

Det tycks alltså inte finnas någon skarp avgränsning för begreppet svensk litteratur. Ett verk kan ursprungligen vara skrivet på vilket språk som helst och utanför Sveriges gränser. Författaren kan vara född, bosatt och verksam i ett annat land än Sverige, ha en annan etnicitet och ett annat medborgarskap utöver eller i stället för det svenska.

Vad är svenskt?

Den svenska litteraturhistorieskrivningens urvalskriterier har inte alltid varit så generösa och synen på vad som är svensk litteratur har förändrats genom tiderna. Detta bottnar i synen på vad som är svenskt och vem som är svensk.

I den svenska stormaktstidens östersjöimperium, som innefattade Finland, Estland och Livland, var religionen överordnad faktorer som etnicitet och språk. ”Under denna period utgjorde den lutherska läran överideologin, snarare än idéer om ras, svenskhet eller svenska språket”, skriver Catrin Lundström och Tobias Hübinette i *Vit melankoli. En analys av en nation i kris*.⁴⁰ Det var efter Napoleonkrigen, då Sverige förlorat Finland till Ryssland, som det svenska språket fick ökad innebörd samtidigt som nationsgränserna nu överensstämde mer med Sveriges etnisk-kulturella gränser.

I början av 1900-talet ökade uppfattningen om svenskarna, kanske i huvudsak bland svenskarna själva och påfunnen av rasbiologin, som det vitaste och ”renaste” folket i världen.⁴¹ Det är diskutabelt hur etniskt homogena, eller för den delen territoriellt förankrade

³⁹ Tenngart, s. 168.

⁴⁰ Catrin Lundström & Tobias Hübinette, *Vit melankoli. En analys av en nation i kris*, Göteborg: Makadam förlag, 2020, s. 27.

⁴¹ Lundström & Hübinette, s. 31.

Sverige och många av västvärldens nationer var vid denna tid. I själva verket hade den europeiska kartan ritats om mer än en gång under 1800-talet allteftersom nationsgränserna flyttades under Napoleonkrigen och fransk-tyska kriget. När ett landområde och/eller dess invånare med ens finner sig underställda en annan nation – hur ska deras tillhörighet avgöras? Vem kan göra anspråk på deras litteratur?

Trots eller snarare på grund av de europeiska nationernas allt annat än konsoliderade gränser och folkliga enhet, börjar alltså nationalismen och nationalromantiken spira under den senare delen av 1800-talet. En som ifrågasatte denna motsägelsefulla korrelation var den franske filosofen Ernest Renan. Långt före det följande århundradets stora flyktingvågor invände han i en berömd föreläsning 1882 mot en etnografisk definition av en nation i det han framhöll att alla europeiska nationer bestod av mer eller mindre blandat blod.⁴²

Multikulturalism

De demografiska förändringarna efter andra världskriget förändrade svenskbilden. På 1950- och 1960-talen togs de första icke-vita invandrarna emot i form av arbetskraftsinvandrare, svarta amerikaner och utlandsadopterade. Årtiondena av arbetskraftsimmigration ersattes under slutet av 1970-talet av ökad flyktingmottagning och anhöriginvandring. Jämfört med den föregående efterkrigstiden kom immigranterna företrädesvis från Iran, Irak, Chile, Etiopien och Vietnam.

Lundström och Hübinette skriver att Sverige nu blev ”den ledande västerländska rösten för mänskliga rättigheter, antirasism och för stöd av minoriteter av alla de slag” och framväxte självbilden av svensken som solidarisk och antirasistisk. Från självbilden av svenskar som världens vitaste folk till världens godaste folk, alltså.⁴³

1975 deklarerar Sverige sig som ett mångkulturellt land. Samtidigt som detta hade ett inkluderande syfte, antyder *mångkultur* ett tillstånd där flera olika kulturer samexisterar snarare än att exempelvis turkar och vietnameser accepteras som svenskar. Som Lundström och Hübinette skriver är det ”nära nog omöjligt att dekonstruera den svenska vitheten och omvandla svenskheten till något som även icke-vita till fullo kan inlemmas i och accepteras inom”.⁴⁴ Den analoga relationen mellan svenskhet och vithet måste upplösas, menar de, för att icke-vita svenskar ska kunna räkna sig och räknas som svenskar.

⁴² Hutcheon, s. 9f.

⁴³ Lundström & Hübinette, s. 34, 40.

⁴⁴ Ibid., s. 44, 91.

Om Sverige redan på 1970-talet var långt ifrån det etniskt och språkligt homogena land som det varit fram till andra världskriget, är det än tydligare idag att nationen Sverige i praktiken inte längre knuten till *ett* folk. 2024 utgjorde andelen utrikes födda eller barn till utrikes födda föräldrar tillsammans över 28 procent av befolkningen.⁴⁵ Enligt Statistiska centralbyrån hade emellertid en tredjedel av Sveriges invånare redan 2010 utländsk bakgrund om man även räknar andra generationens immigranter och invånare med en icke-vit förälder samt adopterade.⁴⁶

Det är få som numera skulle förespråka en litteraturhistoria skriven på monoetniska och monolingvistiska grunder. De flesta skulle som Linda Hutcheon ifrågasätta ”the dominance of the national model of literary history, a model that has always been premised on ethnic grounds and often linguistic singularity, not to say purity”.⁴⁷ Som Tenngart skriver har ”migrationens sociala och kulturella konsekvenser [...] luckrat upp det västerländska nationsbegreppet” och ”[t]illsammans med den ekonomiska och mediala globaliseringen bidrar dessa migrationens effekter till att vi idag av många anses leva i en postnationell värld, där nationens idé har spelat ut sin roll”.⁴⁸

Under 1900-talet har ”nya grupper hävdat sin kulturella särart och glädjande nog också fått fullvärdiga språkrör i dikten”, som Delblanc och Lönnroth skriver.⁴⁹ Det senare halvsekle har sett framväxten av kritiska teorier som postkolonialism, kritisk vithets- och queerteori som främjat andra tidigare förbisedda grupper, även om vi inte sett frukterna av detta i våra litteraturhistoriska översiktsverk hittills. Härmed måste också turen komma till de etnisk-språkliga minoriteternas litteraturer att inkluderas i den nationella litteraturhistorien.

Sveriges nationella minoriteter

1993 utfärdade Europarådet konventionen om regionala språk och minoritetsspråk, vilken ratificerades av Sverige år 2000. Enligt konventionen är ett minoritetsspråk ett annat språk än ett lands officiella språk och som talas av en minoritet av befolkningen och i regel, men inte nödvändigtvis, inom ett särskilt geografiskt område. Hur många talare som krävs för att ett

⁴⁵ Antalet utrikesfödda 2023 var 2 866 676, antalet invandrare 2024 var 116 197.

⁴⁶ Lundström & Hübinette, s. 44; SCB, *Födda i Sverige – ändå olika. Betydelsen av föräldrarnas födelseland*, Örebro: Statistiska centralbyrån, 2010.

⁴⁷ Hutcheon, s. 3.

⁴⁸ Tenngart, s. 140.

⁴⁹ Sven Delblanc & Lars Lönnroth, ”Vad är litteraturhistoria? Ur förordet till första upplagan 1987”, i *Den svenska litteraturen 1 Från runor till romantik: 800–1830*, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc, Stockholm: Bonniers, 1999, s. 10.

språk ska klassas som minoritetsspråk är upp till varje enskild stat som undertecknar konventionen att bestämma.⁵⁰

Eftersom konventionen saknade särskilda definitioner av begreppet nationell minoritet, formulerade Sveriges riksdag att sådan måste ha:

- en uttalad samhörighet och en icke dominerande ställning i samhället
- en religiös, språklig, traditionell och/eller kulturell tillhörighet
- en vilja och strävan att behålla sin identitet
- historiska eller långvariga band med Sverige⁵¹

De folk och språk som enligt dessa definitioner beslutades uppfylla kraven för minoritetsstatus var och är ännu begränsade till judar (jiddisch), romer (romani chib), samer (samiska), sverigefinnar (finska) och tornedalingar (meänkieli). 2023 var antalet invånare i Sverige som betraktar sig som tillhörande någon av de fem nationella minoriteterna maximalt drygt 800 000 människor.⁵² Sammanslaget med andelen utrikes födda invånare samt invånare med utrikes födda föräldrar är antalet invånare i Sverige med annan etnisk-kulturell tillhörighet eller bakgrund än den svenska uppemot 3 790 000, vilket motsvarar nästan 36 procent eller över en tredjedel av Sveriges totala befolkning.

Även om det funnits flera från majoritetskulturen avvikande minoriteter i Sverige i hundratals år, är det ändå i samband med andra världskriget och tiden därefter som Sveriges demografi på allvar genomgår en heterogenisering genom i huvudsak flyktmottagande och arbetskraftsinvandring. Beroende på i vilken grad dessa grupper har bibehållit en stark kulturell, generationsöverskridande gruppidentitet eller inte, är det i många fall inte bara Sveriges nära 30 procent utrikesfödda som kan antas hänföra sig till en annan folkgrupp än den svenska, utan också andra och i vissa fall tredje generationen.

I de fall en etnisk-språklig minoritet funnits i Sverige i flera generationer och har bevarat en stark gruppidentitet på språklig, kulturell och/eller religiös grund uppfyller de i teorin kraven för att erhålla nationell minoritetsstatus. Detta är fallet för ett antal av Sveriges icke erkända etniskt-språkliga minoriteter, däribland den sverigeestniska.

⁵⁰ Sveriges riksdag. Europarådets konvention om regionala språk och minoritetsspråk. Kommittédirektiv 1995:84. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/kommittedirektiv/europaradets-konvention-om-regionala-sprak-och_gjb184/, hämtad 2025-03-04.

⁵¹ "Den svenska minoritetspolitiken", minoritet.se, <https://minoritet.se/minoritetslagstiftningen>, hämtad 2025-03-04.

⁵² "Fakta om Sveriges fem nationella minoriteter", Kulturutveckling, Västra Götalandsregionen, <https://web.archive.org/web/20231119235327/https://www.vgregion.se/f/kulturutveckling/samhallsutveckling/nationella-minoriteter-i-vastra-gotaland/nationella-minoriteter/>, hämtad 2025-03-04.

Den estniska diasporan i Sverige 1944–1991

Även före andra världskriget fanns ett mindre antal ester i Sverige, framför allt i Stockholm, och en eller ett par estniska föreningar. En första flyktingvåg ägde rum redan under den tyska ockupationen av Estland 1943 men den absoluta majoriteten anlände under hösten året därpå.

Här kommer enbart de estniska flyktingarna att studeras medan den estlandssvenska gruppen faller utanför studien. Av främst språkliga och kulturella skäl deltog de till mycket liten del i det exilestniska kultur- och föreningslivet samtidigt som den omfattande exillitteraturen inte var ett estländskt utan just estniskt fenomen.

Kulturhistorisk bakgrund

Med sin långa historia som slagfält och bytesvara mellan Europas stormakter är Estlands historia kolonial. Samma kan sägas om Finland, Lettland och Litauen. Fram till första världskrigets slut behärskades det estniska folket av framför allt tyskar, svenskar och ryssar.

Tsartidens livegenskap kallas i Estland för ”slavtiden”. Den estniska majoritetsbefolkningen tilläts inte inneha några högre positioner i samhället, en överväldigande majoritet hölls kvar i armod och livegenskap. Frammot 1860-talet avskaffades livegenskapen och bönder kunde nu i teorin lösa ut sin mark. Då de såsom frigivna slavar saknade pengar, förblev dock de flesta bundna till godsens och sina herrars godtycke.

Samtidigt som tillvaron förbättrades för en del av befolkningen, inleddes under slutet av 1800-talet en förryskningskampanj riktad till imperiets icke-ryska folk. Alla var tvungna att lära sig ryska, som blev det officiella undervisnings- och myndighetspråket. Protestanter och katoliker påbjöds att övergå till den rysk-ortodoxa kyrkan.

Vid denna tid hade det nationella uppvaknandet börjat i de baltiska staterna, vilket förstärktes som en motreaktion mot den påtvingade förryskningen. Esterna började se sig själva som *eesti rahvas* (’estniska folket’) i stället för som tidigare *maarahvas* (’lantfolket’; ’allmogen’). Avgörande för spridningen av de national-estniska idéerna var tidningar och andra trycksaker. Eftersom den balttyska adeln dominerade även under den tsarryska tiden var tidningsväsendet fram till dess huvudsakligen tyskspråkigt, men nu började tidningar tryckas

också på estniska. Att 96 procent av esterna var läskunniga kring 1900, jämfört med 29 procent i Ryssland, var en avgörande faktor för den nationella rörelsens framgångar.⁵³

Efter den ryska februarirevolutionen 1917 beviljades Estland autonomi av den ryska provisoriska regeringen, och i februari året därpå utropade Estland sin självständighet. Därefter följde det estniska frihetskriget, som fördes mot såväl de ryska bolsjevikerna som den baltyska adeln, och slutade med att Estland blev de jure självständigt vid freden i Tartu i februari 1920.

Den estniska kulturen nådde under den korta frihetstiden en hög nivå, vilket illustreras av den litterära produktionen. Den estniska bokutgivningen per capita under 1930-talet var den högsta i världen och upplagorna för de bästa litterära tidskrifterna låg på 10 000 exemplar,⁵⁴ i ett land med något mer än en miljon invånare.

Krig, ockupation och flykt

Estlands första period av självständighet blev en kort historia så som för dess baltiska grannländer. I enlighet med den hemliga bilagan till 1939 års Molotov-Ribbentrop-pakt delades de baltiska länderna upp mellan Sovjetunionen och Tyskland. Estland tillföll Sovjet och sommaren 1940 föll landet under sovjetisk ockupation. Regeringen och andra på ledande poster avsattes och en sovjettrogen marionettregering installerades. Banker, större industrier och företag nationaliserades och jordbruket kollektiviserades. Arresteringar och deportationer drabbade politiker, högre tjänstemän, poliser, företagsledare, präster och andra med någon form av makt. Men snart riskerade vem som helst att deporteras, för de flesta av männen till 25 år i Gulag. Den största deportationsvågen under den första sovjetockupationen ägde rum i juni 1941, då 10 000 ester deporterades.

Those on the NKVD list were woken in the middle of the night and given a couple of hours to pack a suitcase. The families were then taken to the railway station where the men were separated from the women and children. The transit to Siberia lasted weeks. The freight cars were crowded, there was little food or water and many did not survive the long journey.⁵⁵

Det är därför inte förvånande att många i Estland och Baltikum såg det tyska angreppet på de sovjetockuperade baltiska länderna sommaren 1941 som en befrielse. De hoppades att nazisterna skulle hjälpa dem att återupprätta sin självständighet, vilket emellertid blev långt

⁵³ Andres Kasekamp, *A History of the Baltic States*, Palgrave Macmillan, 2010, s. 85; Ants Oras, *Estonian Literature in Exile*, Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1967, s. 6.

⁵⁴ Bo Strömstedt, "Uku Masing och La Fontaine", *Expressen* 19 augusti 1954.

⁵⁵ Kasekamp, s. 131.

ifrån fallet. Som historikern Andres Kasekamp skriver byttes klasskriget ut mot raskrig. Om vem som helst under sovjetstyret kunde dömas till ”folkfiende”, var nazisternas terror förutsägbar och drabbade först och främst den judiska befolkningen. Samtidigt avrättades 7 000 estländare varav de flesta anklagats för att ha kollaborerat med det sovjetiska styret.⁵⁶

Sommaren 1944 var Estland återigen på väg in under sovjetisk ockupation sedan strider pågått mellan de två stormakterna i ett halvår. När de tyska styrkorna retirerar och röda armén närmar sig huvudstaden Tallinn tar många estländare till flykten. De flesta hade anhöriga som försvunnit under deportationsnatten i juni 1941 och ingen hade några illusioner om att kunna leva ett liv i trygghet under ett nytt sovjetiskt styre.

Omkring 80 000 ester och estlandssvenskar flydde från Estland under andra världskriget, en överväldigande majoritet i september 1944. Majoriteten av de som flydde kom från Estlands västra kustområden och var fiskare eller kände någon med båt. Minst 5 000 omkom i höststormarna och när båtar sköts i sank av sovjetiska flygplan eller ubåtar.

Till Sverige ankom över 30 000 estländare, varav ca 6 500 estlandssvenskar.⁵⁷ Siffrorna varierar kraftigt mellan olika källor och den svenske Estlandskännaren Birger Nerman avrundar antalet ester till 25 000.⁵⁸ Från Lettland kom uppemot 5 000 flyktingar och från Litauen kring 500.

Bland de estniska flyktingarna fanns en stor andel akademiker och intellektuella, inte minst författare. Ungefär en tredjedel (ca 25 stycken) av medlemmarna i det estniska författarförbundet flydde till Väst, varav de flesta till Sverige. Diktarna Gustav Suits (1883–1956) och Marie Under (1883–1980) hade hört till den absoluta parnassen i hemlandet, och med fanns också etablerade prosaförfattare som August Gailit (1891–1960) och August Mälik (1900–1987).

Som offentliga personer och det fria ordets förkämpar hade författarna knappast något annat val än att fly. De som förkroppsligade folkets kultur och nationalanda, eller innehade något slags symboliskt eller faktiskt inflytande, var den återvändande sovjetmaktens främsta måltavlor. För Under låg faran delvis i att hon publicerat en sovjetkritisk diktsamling 1942.⁵⁹ Suits stod emellertid en bra bit till vänster, men var samtidigt professor i estnisk litteratur vid Tartu universitet och därmed en given representant för den ”borgerliga” regimen.

⁵⁶ Ibid., s. 135.

⁵⁷ Anders Berge, *Flyktingpolitik i stormakts skugga. Sverige och de sovjetryska flyktingarna under andra världskriget*, Uppsala: Centrum för multi-etnisk forskning, Uppsala universitet, 1992, s. 33.

⁵⁸ Birger Nerman, ”De baltiska flyktingarna”, *Svensk Tidskrift* 31 december 1949, s. 663.

⁵⁹ Allis Sääsk Berglund, *I gränslandet. Natur och döden i Marie Unders poesi: En tematisk analys av exilens inverkan på poesin*, C-uppsats i litteraturvetenskap, Karlstad: Karlstads universitet, 2025, s. 20.

Det exilestniska kulturlivet

Sedan de allra flesta anlönt i september-oktober 1944, inhystes flyktingarna tillfälligt i lokala Folkets hus, folkskole- och kyrksalar för att senare fördelas till de 175 olika flyktingläger som upprättades från Umeå i norr till Kalmar i syd.⁶⁰ Lägren antog på kort tid formen av autonoma samhällen, där invånarna bland annat upprättade ”sjukhus” och höll sig med boskap och egen köksträdgård för lägrens kosthållning.⁶¹ Det grundades sångkörer och folkdansgrupper och man uppträdde både för sina egna lägerinvånare och den svenska lokalbefolkningen. För de nära 3 000 skolbarn och 800 gymnasieelever som fanns bland flyktingarna ordnades skolundervisning.

Efter lägertiden tilläts flyktingarna att bosätta sig där det fanns arbetsmöjligheter. Större enklaver bildades i industriorter som bland annat Norrköping, Eskilstuna och Borås, universitetsstäderna Uppsala och Lund, och så småningom Stockholm och Göteborg. Arbete fanns främst inom skogsbruket, textil-, metall- och andra industrier och detta räckte för att få majoriteten av flyktingarna i sysselsättning.

Svårare var det med akademiker och intellektuella som författarna. ”Det är inte alla författare som duga i torvmossar”, som det stod att läsa i *Svenska Dagbladet* 1946 apropå en författare som halvtannat år efter ankomsten arbetade med torvbrytning.⁶² Dessa författare, jämte andra välutbildade, erbjöds inledningsvis arkivarbete men så småningom fick de jämte akademikerna arbete inom sina respektive fält.⁶³

I de städer där de estniska flyktingarna kom att koncentrera sig växte ett rikt kultur- och föreningsliv fram. I de större städerna grundades så kallade estniska hus (*Eesti maja*) som blev till noder för olika exilestniska klubbar och intresseorganisationer. Utöver körsångs- och folkdansgrupper, utvecklades en livskraftig scoutrörelse och anordnades estniska konfirmationsläger och årliga sommarläger på Gotland och västkusten. Läkare, agronomer, fiskare, filatelist, tennisentusiaster hade alla sina egna föreningar och klubbar. I bland annat Stockholm, Göteborg och Alingsås grundades estniska skolor (och i Sigtuna till och med ett estniskt gymnasium).

Det rika exilestniska föreningslivet kan spåras tillbaka till den estniska republikens födelse, då Estlands minoriteter beviljades kulturell autonomi.⁶⁴ Det var självklart för de

⁶⁰ Bernard Kangro, *Eesti Rootsis*, Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1976, s. 47.

⁶¹ Ibid., s. 48.

⁶² G.A. [Gösta Attorps], ”Författare i landsflykt”, *Svenska Dagbladet* 25 juni 1946.

⁶³ Kangro 1976, s. 56f.

⁶⁴ Kjell Bergman & Berith Jakobsson, *Estländare i Göteborg: om identitetens bevekelsegrunder*, Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet, 1984, s. 43.

estniska flyktingarna att de skulle få utöva sin kultur i Sverige, då svenskar, tyskar och judar åtnjöt samma rättighet i det fria Estland. Som Kjell Bergman och Berith Jakobsson skriver i *Estländare i Göteborg* gjorde ”det rika och intressanta förenings- och kulturliv[et] [...] den estniska invandrargruppen berömd och svenskarna, och svenska myndigheter, har vid olika tillfällen uttryckt sin uppskattning över denna företeelse”.⁶⁵

Identitet och integration

Den estniska diasporan i Sverige utvecklades på kort tid till ett samhälle i samhället. Ett estniskt barn som föddes i Sverige 1945 kunde döpas av en estnisk präst, hitta sina första lekkamrater på ett estniskt kindergarten och gå i estnisk grundskola. På fritiden kunde man sparka boll i sitt estniska fotbollslag eller gymnastisera med Idlaflickorna och tillbringa sommarlovet på estniskt scoutläger. På samma sätt var det möjligt att senare studera, arbeta och leva ett helt liv i någon form av estnisk anda.

Skälet till att åtminstone den första generationens exilester försökte att så långt det var möjligt leva ett estniskt liv i exil berodde på den sovjetiska ockupationen. De flesta hade flytt bara dagarna före röda armén nådde fram till Tallinn och den andra sovjetiska ockupationen inleddes. För de som inte flytt väntade samma terror som under 1940–1941 års ockupation men med än värre följder för en än större del av befolkningen. ”Terror was the chosen method to enforce compliance with the new order. The Stalinist regime’s paranoia was boundless, targeting not only ’bourgeois nationalism’ but also ’formalism’ and ’cosmopolitanism’; a group of Latvian intellectuals who met informally to discuss contemporary French literature, for example, was imprisoned in 1951”, skriver Kasekamp.⁶⁶

Andra världskrigets slut innebar inte fred och frihet för de ester som blivit kvar i hemlandet, men de, liksom deras landsflyktiga släktingar, hoppades på att också denna ockupation skulle vara tillfällig. Bakgrunden till denna förhoppning var Atlantdeklarationen som tecknats mellan USA och Storbritannien 1941, ”which [...] supported the principle of national self-determination”.⁶⁷ Man visste inte om att USA och Storbritannien redan 1943 övergivit Atlantdeklarationens föresatser och inte planerade att motsätta sig Stalins avsikter.

Hoppet om att kunna återvända till ett befriat Estland präglade den exilestniska tillvaron. Leelo Keevallik, som har studerat Sveriges exilestniska diaspora, skriver att ”[p]resent community members often claim they had heard about somebody who was

⁶⁵ Ibid., s. 3.

⁶⁶ Kasekamp, s. 143.

⁶⁷ Ibid., s. 138.

unwilling to pay rent one month in advance in case Estonia were liberated and they could return. This attitude is said to have prevailed for decades”.⁶⁸ När man på kort tid byggde upp sitt estniska samhälle i exil, ”upplevdes den kulturella verksamheten och gruppens sociala liv inte som viktiga eller som ett mål”, skriver den sverigeeestniska journalisten och sociologen Sven Alur Reinans. ”Det självklara målet var att kämpa för Estlands frihet och förklara för världen vilken orätt som drabbat Estland.”⁶⁹

Lars Wendelius likställer i *Den dubbla identiteten* andra världskrigets och senare tiders flyktinggrupper i det att man såg Sverige som en tillfällig uppehållsort. ”I stället rikta[de]s fokus på det egna landet: försöken att förstå dess olycksöden och benägenheten att ge det en historisk-mytologisk inklädnad med ärende till både den egna gruppen och omvärlden.”⁷⁰ Som Bergman och Jakobsson uttrycker det ger exilens temporära natur upphov till en ”interim” identitet.⁷¹

Att många av exilesterna ägnade sig åt att engagera sig i homogent estniska sammanhang betydde inte att de stod utanför det svenska samhället. Med få undantag kom de in på den svenska arbetsmarknaden redan under sitt första halvår i Sverige. Detta torde också ha bidragit till att de flesta estniska flyktingarna lärde sig svenska på kort tid, trots att det inte fanns några organiserade språkkurser motsvarande SFI. Enligt esterna själva var deras snabba inträde på arbetsmarknaden det viktigaste skälet till att de kunde integreras i det svenska samhället så fort.⁷²

En stor andel av de som kom till Sverige som unga liksom andra generationens exilester valde att läsa vidare på högskolenivå. Detta ledde till att exilesterna fick en märkbart högre utbildningsnivå än både sina föräldrar och det svenska genomsnittet.⁷³

Slutligen går det inte att underskatta det faktum att esterna inte är ”tyngda av något utseendemässigt ’stigma’ – vilket skiljer dem från andra [...] invandrargrupper”, som Bergman och Jakobsson skriver.⁷⁴ Även om den språkliga skillnaden är stor, har Estland och Sverige också en delvis gemensam historia, samma religion och liknande traditioner.

⁶⁸ Leelo Keevallik, ”Everyday Construction of Identity in the Estonian Refugee Community in Sweden”, *Journal of Baltic Studies* 2010:2, s. 181.

⁶⁹ Sven Alur Reinans, ”Om esterna i Sverige”, i *En lycklig syntes. Esterna 50 år i Sverige*, Stockholm: Kommittén ”50 år i Sverige” / Estniska kulturarkivet, 1994, s. 18.

⁷⁰ Wendelius, s. 186.

⁷¹ Bergman & Jakobsson, s. 47.

⁷² Keevallik, s. 188.

⁷³ Raimo Raag, ”Eestlased Rootsisis”, *Looming* 1989:6, s. 788.

⁷⁴ Bergman & Jakobsson, s. 3.

Generations skillnader

Samtidigt kunde det ställa till med problem på motsatt sätt, när man förväntas vara svensk men i stället, eller lika mycket, betonar en annan identitet och nationalitet. ”Du är blond och blåögd och talar perfekt svenska. Hur kan du påstå att du inte är svensk?”⁷⁵ Så skriver Leelo Pukk, född i Sverige 1945 som andra generationens estnisk flykting. ”Jag uppfostrades till est med alla de känslor av rysshät och alla de oförrätter som begåtts mot vår familj och alla de andra esterna. Farfar, morfar och farbror skjutna i Sibirien. Farmor, mormor och moster deporterade. Det var en del att bära på och berätta för de svenska skolkompisarna.”⁷⁶

Ofta kommer främlingskapet till uttryck i form av en identitetskris hos den andra och till mindre del tredje generationens flyktingar. Den andra generationen har generellt vuxit upp i ett helt estnisktalande hem och tillbringat större delen av sitt liv, åtminstone fram till vuxen ålder, i estniska sammanhang. Samtidigt har man fått svenska vänner och arbetskamrater, och svenska har blivit ens huvudspråk. Melberg upplevde sin barndom som att hon ”levde i parallella världar”.⁷⁷

”Eestlus”, där vi hade scouterna, kollona, skolorna (inte minst ”täidenduskool” på söndagarna, för mig i Göteborg), Vabariigi Aastapäev, osv. Och alla som familjen umgicks med, som uteslutande var ester. Och så den svenska världen utanför som blev allt mer betydelsefull ju mer jag växte, fick kompisar, lärde mig, läste (och litteraturen på svenska tog över, även om mina första läsminnen är från estniska bilderböcker).⁷⁸

Om första generationens estniska flyktingar identifierade sig som ester och den tredje generationen i regel som svenskar, hamnade den andra generationen rimligtvis mitt emellan dessa två identiteter. Bhabha kallar detta för en kulturell hybrid. ”Migrantens position är en mellanposition; hon befinner sig alltid mellan olika kulturella identiteter”, skriver Tenngart kring Bhabhas begrepp.⁷⁹

Wendelius har undersökt just immigrant- och minoritetsförfattarnas dubbla identitet, eller kulturella hybriditet, och hur detta påverkar deras litteratur. För detta är naturligtvis ett särdrag som återfinns i alla slags immigrantgrupper och hos dess enskilda medlemmar. Wendelius skriver exempelvis om den exilpersiske författaren Azar Mahloujian och hur detta

⁷⁵ Leelo Pukk, ”En lycklig syntes”, i *En lycklig syntes. Esterna 50 år i Sverige*, Stockholm: Kommittén ”50 år i Sverige” / Estniska kulturarkivet, 1994, s. 25.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ur intervju med Enel Melberg 20–22 april 2025. Opublicerad.

⁷⁸ *eestlus*, ung. ’estskap’; *täidenduskool*, motsvarande söndagsskola; *Vabariigi Aastapäev*, den estniska självständighetsdagen, bokstavligen ’Republikens Årsdag’.

⁷⁹ Tenngart, s. 141.

kommer till uttryck i hans roman *De sönderrivna bilderna*. ”Efter någon tid i det nya landet börjar perspektiven förskjutas, jaget får två hemländer som svarar mot skilda identiteter. [...] Flyktingskapet framstår i denna bok som ett permanent kristillstånd och i viss mån gäller detsamma den dubbla identiteten.”⁸⁰

I Uppsala bor det estniska författarparet Enn och Helga Nõu som flydde till Sverige som barn 1944. Över 90 år gamla är de båda fortfarande verksamma med en lång rad verk skrivna i exil men även efter 1991. Helga Nõu intervjuas i *Den osynliga litteraturskatten* av Anna Franklin och Reza Rezvani.

Det känns som att jag inte helt hör hemma någonstans. En del av mig finns här och en del i Estland. När jag är i Estland kallar de mig för utlandsester. De hör det på mitt språk, eftersom jag har en viss brytning åt det svenska hållet. [...] Jag är helt enkelt lite utanför. Och här har jag mest gemensamt med ester i Sverige som varit här lika länge som jag. [...] Mina föräldrar däremot har känt sig som ester hela tiden.⁸¹

De ester som tillbringade sina första år i Estland och de som föddes i Sverige utvecklade ett slags tredje identitet som inryms i det som kan kallas för exilskap. Efter årtionden och till slut nästan 50 år i exil var det just detta *ex* som präglade dem, att vara utanför, utan sitt land. Efter 1991, när en stor del av den första generationen gått bort utan att återse sitt hemland, var det visserligen inte fråga om exilskap längre per definition. Kanske uttrycker Sven Alur Reinans det bäst: ”Från att ha varit en flyktinggrupp blev esterna en minoritet och håller nu möjligen på att få en ny identitet – som *utlandsester*”.⁸²

⁸⁰ Wendelius, s. 132f.

⁸¹ Anna Franklin & Reza Rezvani (red.), *Den osynliga litteraturskatten*, Stockholm: Tranan, 2010, s. 102f.

⁸² Reinans, s. 18.

Den exilestniska litteraturen

I detta avsnitt står litteraturen i fokus och vad som kännetecknar den med avseende på framför allt syfte och målgrupp, genre och stil, tema och motiv samt språk. Samtliga aspekter antas i olika omfattning ha påverkat mottagandet men i första hand författarnas möjligheter till att över huvud taget publiceras på svenska. Det övergripande kapitlet om originalutgivningens omfattning är viktigt som fond till delarna längre fram om utgivningen på svenska och den exilestniska litteraturens uppmärksammande i svensk press, periodika, översiktsverk med mera. På samma sätt som sambandet mellan liv och verk har en central betydelse för uppsatsens frågeställning, finns det en växelverkan mellan litteraturens olika aspekter. Så kan exempelvis ett verks syfte och målgrupp höra ihop med valet av skrivspråk liksom tema och motiv påverkar verkets genre.

Utgivningen

Den franske litteraturvetaren Robert Escarpit utvecklade under 1950-talet en modell som delade in det litterära livet i två kretslopp. Det ena, ”bildade” kretsloppet utgjordes av så kallad kvalitetslitteratur som ”är välbekant för litteraturkritiker och läsare [...], kommer ut på ansedda förlag, recenseras i dagspressen” och så vidare.⁸³ De andra, ”populära” kretsloppen utgjordes av enkel masslitteratur som distribuerades via kiosker (”kiosklitteratur”) och sällan var föremål för seriös kritik. Men som Svedjedal poängterar finns det en mängd andra kretslopp liksom det finns litteratur som inte så enkelt låter sig inordnas under etiketter som kvalitets- eller kiosklitteratur. ”Också de har sina egna författare, förlag och återförsäljare, ofta också en rörelseanknuten press där författare kan skriva och få sina böcker recenserade”, skriver han.⁸⁴ Ett sådant kretslopp kan Sveriges exilestniska litterära liv sägas utformat.

Eftersom utgivningen av exilestnisk periodika faller något utanför uppsatsämnet, kan det räcka med konstaterandet att det under perioden 1944–1975 utkom uppemot 150 exilestniska tidningar och tidskrifter i Sverige.⁸⁵ Den mest långlivade tidningen var *Eesti Päevaleht* (’Estniska Dagbladet’) som började komma ut 1944 och upphörde 2017. De viktigaste tidskrifterna *Tulimuld* (’Svedjerd’) och *Mana* utgavs från 1950- till 90-talet, den senare emellertid i Kanada från 1964.⁸⁶

⁸³ Schottenius et al., s. 222f.

⁸⁴ Ibid., s. 223.

⁸⁵ Raag, s. 797.

⁸⁶ Warfvinge, s. 260.

De två ledande förlagen *Orto* och *Eesti Kirjanike Kooperatiiv* ('Estniska författarkooperativet', EKK) grundades båda 1945 i Vadstena respektive Lund och utgav majoriteten av den exilestniska prosan världen över. "Avnämare av skönlitteraturen är inte bara esterna i Sverige, utan även deras landsmän i England, Amerika, Kina, Indien och Australien", kunde man läsa i *Dagens Nyheter* 1947.⁸⁷ EKK utgav över 300 förstautgåvor och blev förebild för det svenska Författarförlaget.⁸⁸

Raimo Raag, professor i finsk-ugriska språk, har skrivit att Sverige utvecklades till världens främsta exilestniska kulturcentrum.⁸⁹ Av de 25 professionella författare som flydde till Väst hamnade huvuddelen i Sverige och här verkade också större delen av de estniska författare som slog igenom i exilen. Enbart under de första sju åren i exil utkom bara i Sverige omkring 500 estniska titlar. "Redan för ett land med något över en million innevånare är siffran acceptabel, men när man tänker på att denna utgivning burits upp av 60.000 flyktingar, utspridda över jordklotet och ofta levande under svåra förhållanden, blir man mera imponerad", skriver konsthistorikern Sven Sandström i *Arbetet* 1952.⁹⁰

Fram till 1985 publicerades över 2 000 titlar varav ca 680 skönlitterära verk, majoriteten alltså i Sverige. Vad beträffar upplagorna hade otroliga 160 000 exemplar av böcker (inkl. häften och dylikt men exkl. periodika) tryckts enbart i Sverige mot slutet av 1945.⁹¹ Under 1950- och 60-talen nådde upplagorna ibland 5 000 exemplar per titel.⁹²

Från flykten 1944 och 20 år framöver publicerades det fler böcker av estniska författare i exil än i det sovjetockuperade Estland tvärtemot vad den sovjetiska propagandan gjorde gällande under kalla kriget.⁹³ Under perioden 1944–1956 utgavs i själva verket 85 förstautgåvor av romaner i exil mot 17 i Sovjet-Estland.⁹⁴ "Den exilestniska litterära verksamheten i Sverige är så livskraftig och framgångsrik att den går att jämföra med ett mindre lands bedrifter", hävdade den estniska litteraturvetaren Oskar Kruus 1996.⁹⁵

⁸⁷ E. V. Voitk, "Treåring hjälpte far göra nyttig ordbok", *Dagens Nyheter* 27 april 1947.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Raag, s. 794.

⁹⁰ Sven Sandström, "Estnisk kultur i exil", *Arbetet* 5 maj 1952; antalet var i själva verket 70 000 eller fler.

⁹¹ Triinu Ojamaa, "Language as a Symbol of Ethnicity and Multiculturalism in Estonian Exile Literature", i *Discourses on Nations and Identities*, red. Daniel Syrovoy, Berlin; Boston: De Gruyter, 2021, s. 424.

⁹² Ibid.

⁹³ Se Andres Viirsoo, "Sovjet-Estland i propagandan och verkligheten", *Göteborgs-Tidningen* 28 juli 1965.

⁹⁴ Bernard Kangro, *Estonian Books Published in Exile. A Bibliographical Survey 1944–1956*, Stockholm: Eesti Rahvusfond, 1957, s. 3.

⁹⁵ Oskar Kruus, *Eestiga südames võõrsil. Kirjutisi eesti pagulaskirjandusest*, Tallinn: "Kuldvillaku" kirjastus, 1996, s. 34f.

Syfte och målgrupp

Det fanns onekligen ett stort behov att skriva för esterna i exil, vilket är tydligt inte bara av de redan etablerade författarnas fortsatta verksamhet utan också det stora antalet författare i förhållande till mängden flyktingar som slog igenom i exilen. Vad var det som drev dem till att skriva? Vari bottnade denna omfattande litterära produktion?

De exilestniska författarskapen var en del av och tjänade samma syfte som den estniska diasporans övergripande kulturbevarande verksamhet. När författarna som blev kvar i hemlandet tystades eller anpassade sitt skrivande för att släppas igenom av censuren, föll ansvaret på exilesterna att fortsätta den estniska litterära traditionen. ”The main reason why the exiles felt that the literature is so important was that the Estonians in exile started to think that the fate of the real Estonian culture and language was in their hands”, skriver den estniska litteraturvetaren Kristin Vaik.⁹⁶

Skrivandet kunde också ha syftet av en motståndshandling. ”Enn Nõu såg skrivandet som ett politiskt vapen mot sovjetförtrycket, eftersom författarna i Estland inte kunde uttrycka sig fritt”, skriver Franklin och Rezvani.⁹⁷ Helga Nõu menar att hon aldrig hade blivit författare om det inte varit för exilen. ”Exilförfattarna var därför en nagel i ögat på makthavarna, vilket gav mig kraft att skriva.”⁹⁸

Att som exilförfattare kunna skriva om ämnen som är förbjudna i hemlandet är förstås en stor motivation för många författare som tvingats på flykt från fientliga regimer. Så har till exempel många religionskritiska verk givits ut av exiliranska författare, eller frihetstörstande verk av kurder i exil. Wendelius skriver att den kulturella sektorn har en särskild betydelse bland de senare, eftersom ”[k]urderna är en nationalitet utan stat [...] och uppdraget att skapa en nationallitteratur [spelar] uppenbarligen en central roll”.⁹⁹

Detta var i praktiken realiteten även för exilesterna. Eftersom esterna hade blott 20 år av frihet bakom sig när de ockuperades första gången 1940 var de på samma sätt som kurderna mitt i processen av att skapa sin nationallitteratur. Det var enbart i exilen som detta arbete kunde fullföljas. Vaik har studerat estniska litteraturhistoriska översiktsverk utgivna i exil och menar att ”the context of the exile literature [...] was historical Estonian literature as they

⁹⁶ Kristin Vaik, ”Some observations about Estonian literary histories published in exile”, *Roczniki Humanistyczne* 2014:1, s. 72.

⁹⁷ Franklin & Rezvani, s. 96.

⁹⁸ *Ibid.*, s. 103.

⁹⁹ Wendelius, s. 63.

knew and remembered it, while at the same time the contemporary literature written in their homeland was sharply cut off from this context; it was regarded as another culture”.¹⁰⁰

En annan drivkraft bakom den exilestniska litteraturen var emellertid att upplysa värdfolket om vad deras land och folk utsatts för och vad som pågick i Sovjetunionen. I romanen *Keegi ei kuule meid* ('Ingen hör oss', 1948) av Valev Uibopuu (1913–1997) försöker författaren skapa förståelse för esternas situation under andra världskriget och de första ockupationsåren. ”Den speglar en upplevelse av att vara ohörd, osedd, oförstådd och romanen som helhet ger en skarp bild av esternas utsatthet mellan de tyska och ryska stormakterna – samtidigt som den alltså vill bryta igenom omvärldens mur av tystnad”, menar Wendelius.¹⁰¹ Här är det i stället värdlandets majoritetsbefolkning som man hoppas nå fram till. I detta fall bekräftades verkets titel av att romanen som utkom på estniska 1948 inte skulle komma att översättas till svenska förrän 1991.

Även för en författare som Käbi Laretei (1922–2014) var detta en motivation till att skriva. Genom sin status i det svenska kulturlivet, som hyllad pianist och hustru till Ingmar Bergman, rörde hon sig till stor del i svenska sammanhang liksom hon skrev på svenska. Men hon kände ”ett behov att förklara” sin bakgrund. ”Jag tyckte också att man på den tiden [1976] visste så lite i Sverige om ockupationen i Estland. Jag ville förklara lite mer för den svenska allmänheten vad som skedde där”, berättar hon i Dodo Parikas intervju med henne.¹⁰²

För Laretei och andra senare generationers författare var språket inget hinder för att nå ut till majoritetssamhället, vilket de nu helt eller delvis också var en del av. Redan i valet att skriva på svenska står det klart att det svenska majoritetssamhället var målgruppen för dessa författarskap. Huruvida dessa över huvud taget ska räknas som exilestniska (alternativt utlandsestniska) eller svenska författare kan bara bedömas individuellt. Melberg berättar att hon egentligen aldrig sett sig som exilförfattare, även om hennes sju första verk utkom före 1991.¹⁰³

De svenskspråkiga författare som berör vad man kan kalla estniska motiv eller ämnen i sina verk måste i någon mån anses tillhöra den exilestniska litteraturen. Här syns jämte de två ovannämnda även Peeter Puide (1938-). I deras verk kommer inte bara deras estniska bakgrund till uttryck utan även exilskapets villkor. Puide och Melberg har även översatt en stor mängd estnisk litteratur till svenska, vilket jämte deras verk med estniska motiv visar att

¹⁰⁰ Vaik, s. 73.

¹⁰¹ Wendelius, s. 101.

¹⁰² Dodo Parikas, *I exilens spår. Svenska författare med rötter i andra länder*, Lund: BTJ Förlag, 2013, s. 89.

¹⁰³ Ur intervju med Enel Melberg 20–22 april 2025. Opublicerad.

det även i dessa författarskap finns en drivkraft att bättra på målgruppens orientering i (exil)estnisk historia och litteratur.

Genre och stil

Är det möjligt att se något mönster i val av genre och litterär stil som är utmärkande för de exilestniska författarskapen? Att innehållet ofta bestämmer formen torde gälla även här, men då de gemensamma tematiska dragen ska undersökas i nästa avsnitt, ligger fokus här på vad genre och stil kan säga om författarskapen och hur det påverkat verkens genomslagskraft.

Av de över 2 600 titlar som utgavs 1944–1986 utgjorde skönlitterära originalverk ca 780.¹⁰⁴ Statistik över utgivningen i Sverige fram till en bit in på 1990-talet visar att andelen skönlitterära verk utgjorde ungefär en tredjedel av den totala utgivningen. Den övriga utgivningen utgjordes mest av politisk och vetenskaplig litteratur.

De etablerade författare som kom till Sverige var till stor del diktare, som Under, Suits, Bernard Kangro (1910–1994) och Artur Adson (1889–1977). Dessa fortsatte sin lyriska produktion i exil, även om Suits enbart gav ut en diktsamling innan han dog 1956.

Styrkan i Kangros lyrik, skriver Johannes Edfelt i *Dagens Nyheter* 1954, ”synes mig vara den plasticitet varmed han återger minnesbilderna från de estniska bygder som han med hela sin varelse är fäst vid. Dessa bilder fastställer han [...] i strängt tuktad, rytmiskt regelbunden vers och i fria versmönster. I mänskligt och konstnärligt avseende erbjuder [...] Kangro mycket av intresse”.¹⁰⁵

Efter flykten till Sverige gjorde Kalju Lepik (1920–1999), Ilmar Laaban (1921–2000), Raimond Kolk (1924–1992) och Ivar Grünthal (1924–1996) debut som diktare. De flesta av de exilestniska diktarna följde en äldre tradition och närmade sig modernismen med långsamma steg. För Lepik skedde brottet med hans fjärde diktsamling; ”Lepiks poem inrangerar sig i den modernistiska internationalismens strömning”, kunde man läsa i en recension 1955.¹⁰⁶ Kolk skrev ett par diktsamlingar på vöru, en dialekt som företrädesvis talas i sydöstra Estland.

Den exilestniske poeten Ivar Ivask, länge bosatt i USA och chefredaktör för *World Literature Today*, skriver: ”The urban surrealist Laaban prefers free verse and punning; Grünthal, being a virtuoso of form, loves to pack the classical sonnet with explosive

¹⁰⁴ Warfvinge, s. 259.

¹⁰⁵ Johannes Edfelt, ”Estnisk lyriker”, *Dagens Nyheter* 22 oktober 1954.

¹⁰⁶ J. E. [Johannes Edfelt], ”Estnisk lyrik”, *Dagens Nyheter* 5 juni 1956.

contemporary context; Lepik often comes across as a pithy country boy and self-styled national bard". Om Laaban var surrealist, skriver han vidare, var Grünthal en "avowed eroticist".¹⁰⁷ Den senare utmärkte sig också för sina versromaner, en genre som han enligt Ivask var ensam om inom den baltiska exillitteraturen. I *Peetri kiriku kellad* ('Peterskyrkans klockor', 1962) syntetiserar han "the metrical sophistication of a Pushkin and a realism of almost Joycean complexity".¹⁰⁸

Laaban är den stilistiskt och tekniskt mest framträdande och i princip den enda som gjort sig känd utanför den estniska diasporan. 1946 utgav han diktsamlingen *Ankruketi lõpp on laulu algus* ('Ankartågets slut är sångens början') som Katarina Warfvinge menar "är det verk som introducerar surrealismen i den estniska litteraturen", vilket "bidrog till att hela den estniska exillitteraturen fick namn om sig om att vara modern och frisinnad".¹⁰⁹ Senare experimenterar han med aforismer och ett slags anagrampoesi som anses unik i såväl estnisk som svensk poesi.¹¹⁰

Även om lyriken stod högt i kurs i hemlandet och Under var närmast helgonförklarad för sin poesi, dominerade inte poesin den exilestniska skönlitteraturen. Ivask hävdar att "it is quite difficult for a poet to become accepted by Estonian readers and critics", varför de exilestniska poeterna var få jämfört med hos deras exilbaltiska grannfolk.¹¹¹ De exilestniska skönlitterära författarna utmärker sig främst som prosaister, vilket syns på andelen prosaister som slog igenom i exil.

Av de prosaförfattare som haft en produktion före flykten tillhörde Gailit de främsta jämte de två följande. I exil hann två romaner och en novellsamling utges före hans bortgång. Albert Kivikas (1898–1978) kombinerade också roman- och novellformatet liksom han hade större delen av sitt författarskap bakom sig när han kom till Sverige. I exil var han mest framträdande som romanförfattare. August Mälk hann utge en stor mängd romaner, noveller och pjäser innan han flydde till Sverige och skulle fortsätta på samma spår i exil. Ristikivi (1912–1977) hade ett flertal romaner och barnböcker bakom sig men slog igenom i exil som författare till historiska romaner. Uibopuu var också delvis känd som barnboks-författare men skulle i Sverige göra sig ett namn som prosaist och novellist.

¹⁰⁷ Ivar Ivask, "Baltic Literatures in Exile: Balance of a Quarter Century", *Journal of Baltic Studies* 1972:1, s. 14.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Warfvinge, s. 262.

¹¹⁰ Ibid., s. 263.

¹¹¹ Ivask, s. 14.

Av de som debuterade i exil var Arvo Mägi (1913–2004) möjligen den mest produktive. Han gav ut tiotals romaner och novellsamlingar i Sverige, varav många med historiska motiv. Ilmar Jaks (1923–2019) skrev en rad romaner och novellsamlingar i Sverige innan han flyttade till Frankrike 1978. Jaks slog igenom som realist men *Eikkellegi maal* ('I ingenmansland', 1963) är en "associationsrik modernroman".¹¹² Ivask lyfter hellre fram hans novellsamling *Aruanne* ('Redovisning', 1958) med sin "depiction of the grotesqueness and absurdity of exile".¹¹³

De redan nämnda Enn och Helga Nõu är ytterligare ett par namn. De blev uppmärksammade för sina sexuellt frispråkiga romaner. "Här var man van vid erotik i böcker medan exilesterna tyckte att min första roman var alltför erotiskt frispråkig. [...] Det blev en skandal. Men då blev jag känd!", berättar Helga Nõu i *Den osynliga litteraturskatten*.¹¹⁴ Om "[l]äkaren Enn Nõu" skriver Kruus att han "har chockerat sina mest konservativa läsare med sin alltför explicita behandling av sexuella problem".¹¹⁵ Enn Nõu har varit inriktad på historiska romaner medan Helga Nõu är mest känd som författare till barn- och ungdomsböcker, vilka senare rönt stor popularitet inte minst i Estland.

Prosaförfattarna hade också till en början en avvaktande hållning till modernismen. Delvis kan detta förklaras av att de ännu höll på att skapa sin nationallitteratur. Kanske hade även det tillbakablickande perspektiv som präglade många av författarskapen en konservativ inverkan på deras litterära stil. Eller hade det, som den exilestniska litteraturkritikern Ants Oras hävdar, att göra med deras ännu nära band till den estniska jorden? "Most Estonian intellectuals were only a generation or two, perhaps three, removed from their farming ancestors, real tillers of the soil, 'yeomen'; and yeomen blood tends to retain a strain of stubborn conservatism."¹¹⁶ Den äldre generationens estniska exilförfattare var nästan undantagslöst födda och uppvuxna på den estniska landsbygden.

Här utgör Ristikivi ett undantag som redan före flykten lyfts fram som en nydanande författare. Alldeles i början av exilen utger han på kort tid två romaner men tystnar sedan i många år. Men så 1953 bryter han tystnaden med den banbrytande surrealistiska romanen *Hingede öö* ('Själarnas natt'), enligt författaren själv inspirerad av Franz Kafka, Lewis Carroll och Bertolt Brecht.¹¹⁷ "In prose, the biggest surprise was, no doubt, the conversion of the

¹¹² Kruus, s. 32.

¹¹³ Ivask, s. 7.

¹¹⁴ Franklin & Rezvani, s. 97.

¹¹⁵ Kruus, s. 33.

¹¹⁶ Oras, s. 11.

¹¹⁷ Warfvinge, s. 261.

realistic novelist Karl Ristikivi into a follower of Hesse-Kafka-like allegories”, skriver Ivask om 1950-talets exilestniska prosa.¹¹⁸ Det är värt att notera att författare som haft en annan litterär produktion före flykten övergår till att främst skriva prosa. Det fanns knappast ekonomiska motiv bakom prosans dominerande status, eftersom ingen av författarna levde på sitt författarskap. De exilestniska förlagen finansierades av författarna och läsarna och det betalades inga honorar.¹¹⁹ Den stora andelen historiska romaner och minneslitteratur är utmärkande för den exilestniska prosautgivningen i Sverige. Större delen av dessa verk behandlar författarnas och deras generations upplevelser av den estniska frihetstiden 1920–1940, andra världskriget och ockupationerna av Estland. Det är tydligt att många kände ett behov av att göra upp med, förstå eller förklara de händelser som präglade dem. Som Wendelius påpekar var det ”viktigt att skapa klarhet kring vad som hände dessa dramatiska år och att i anslutning därtill söka förståelse för balternas sak”.¹²⁰ Detta förklarar delvis att många, som under frihetstiden och de första ockupationsåren varit hemfallna åt poesi, i exilen helt eller delvis övergick till mer berättande former av skönlitteratur.

Att det fanns ett sådant behov syns tydligt på mängden minneslitteratur som utgavs av andra än skönlitterära författare under exilåren, såsom den tidigare statschefen August Rei (1886–1963) och Estlands ambassadör till Sverige 1936–1940 Heinrich Laretei (1892–1973). Anne Valmas hävdar att det publicerades ca 300 memoarer i exil. ”Då det praktiskt taget saknades en minneslitteratur i hemlandet under den sovjetiska ockupationen, bidrog den som utgavs i utlandet till att fylla detta tomrum.”¹²¹

Medan minneslitteraturen skriven av exempelvis skådespelare, politiker och militärer är renodlade memoarer, är det ibland en fin gräns mellan självbiografi och historisk roman när den är skriven av en författare. Lareteis minneslitteratur har betecknats som ”memoarbok i romanform”, ”memoarbetonade” och ”berättelse”.¹²² Hon var visserligen inte författare i första hand men inte heller en pianist som skrev en självbiografi med vänsterhanden. Som Oras skriver ”need [it] hardly be emphasized that the writers’ own experiences [...] form the subjects of many of these books [...]. Some of these are disguised autobiography, nearly all represent a large measure of first-hand observation”.¹²³

¹¹⁸ Ivask, s. 7.

¹¹⁹ Se bl.a. Enn Nõu, ”Den estniska exillitteraturen i Sverige”, i *Estländare i Sverige. Historia, språk, kultur*, red. Raimo Raag & Harald Runblom, Uppsala: Centrum för multietnisk forskning, Uppsala universitet, 1988, s. 115.

¹²⁰ Wendelius, s. 100.

¹²¹ Anne Valmas, ”Pagulasraamat Eesti kultuuripildis”, *Keel ja Kirjandus* 2005:2, s. 131.

¹²² Parikas, s. 90f.

¹²³ Oras, s. 26.

Tema och motiv

Vissa tematiska drag och motiv utmärker den exilestniska litteraturen. Jag instämmer med en notis i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 1966: ”Av sina upplevelser fixerades de till tre stående motivkretsar: ett till idyll idealiserat förflutet, sedan krigs- och ockupationsårens vändor och slutligen landsflyktens grå vardagstristess. Först så småningom nådde de fram till mera individuella eller allmänmänskliga problemställningar”.¹²⁴

Till grund för detta kapitel ligger de analyser och observationer som gjorts av de exilestniska litteraturvetarna Ants Oras och Ivar Ivask men även sådana som gjorts av svenska litteraturvetare och -kritiker i bland annat recensioner och litterära antologier. Paralleller dras även till de motiv som förekommer hos andra exilförfattare och som kännetecknar exilskapet generellt hos Lars Wendelius och Anders Olsson.

Hemlängtan och nostalgi

För den som tvingats att fly och den som emigrerat frivilligt kommer bilden av och bandet till hemlandet att skilja sig åt. Det är detta tillstånd att vara ofrivilligt avskuren från hemlandet som kännetecknar exilen. Hemlängtan och hopp om att få återvända präglar därför exiltillvaron. Olsson skriver, med hänvisning till en essä av Claudio Guillén, att

exildiktningen tenderar att förstärka banden med ursprunget på ett sätt som kan få avgörande ideologiska konsekvenser. Exilförfattare, som emigranter generellt, drabbas av hemlängtan och är starkt upptagna av hemkomstens figurer. De mytologiserar gärna sitt ursprung och är ofta mer nationalistiska än de som blev kvar hemma. [...] Exildiktaren längtar ofta tillbaka, men genom sin dikt omvandlar han ursprunget till något annat.¹²⁵

Esterna, som ”formats av den långvariga isoleringen från hem[landet]”, skiljer sig härvid också från närstående folk som finnarna, vilka alltid haft möjligheten att återvända till ett fritt Finland.¹²⁶ Detta, skriver Wendelius, har gjort att ”tendenserna till romantisering och demonisering inte alls [är] lika starka som på andra håll”.¹²⁷ Att människan enligt Wendelius ”egentligen inte äger något hem” stämde aldrig för den exilestniska minoriteten.¹²⁸ För ingen är hemlängtan så stark som för den som haft ett hem men förlorat det.

¹²⁴ ”Estnisk lyrik i landsflykt ställs ut under kulturvecka”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 2 november 1966.

¹²⁵ Olsson, s. 15.

¹²⁶ Wendelius, s. 155.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid., s. 152.

Det nostalgiska temat är utmärkande hos den första författargenerationen som hade egna minnen av ett fritt Estland. Hos Kangro har universitetsstaden Tartu stor betydelse och är skådeplatsen för åtminstone tre av hans exilromaner. Här uttrycker han sin ”inner vision of what Tartu used to be and what invasions, wars and the inhumanity of man to man [...] had made of that city of learning, poetry and youth”.¹²⁹

Kivikas avslutade i exil sin romansvit *Nimed marmortahvlil* (’Namnen på marmortavlan’, 1948–1954) som han inlett i Tartu 1936. De fyra romanerna skildrar det estniska frihetskriget genom ett antal unga gymnasiestudenters olika öden och senare, i exilvolymerna, frihetstidens estniska kulturliv och 1930-talets ideologiska motsättningar i Estland. I ett annat verk skildrar han ”the poorer rural population both before and after Estonia’s political emancipation”.¹³⁰

Hemlängtanstemat återfinns även i de yngre författargenerationerna, även om de som Oras skriver var ”detached from their native environment at too early an age to have been moulded by it”.¹³¹ ”För sina föreställningar om hemmet är de [...] beroende av vad äldre generationer berättat [...] [vilket] skapar ett dilemma som då och då gestaltas i deras litteratur”, påpekar Wendelius.¹³²

Författarparet Nõu kom i tioårsåldern och bör räknas till den andra författargenerationen. Som nämnt är Enn Nõus författarskap huvudsakligen inriktat på historiska romaner. Så sent som 2010–2012 utkom trilogin *Vabariigi pojad ja tütreid* (’Republikens söner och döttrar’) som skildrar just den estniska republikens två första årtionden av självständighet.

Även bland poeterna finns tydliga inslag av nostalgi. Lepiks tre första diktsamlingar hade en fosterländsk prägel. Detta slags lyrik får rimligtvis betraktas som ett utslag av hemlängtan och nostalgi. Även Kangros poesi genomsyras av ”de outplånliga minnena av hemlandet”, skriver Edfelt: ”Det estniska landet, dess gamla städer och karga byar tröttnar han inte att i sin nostalgi åter och åter frammana”.¹³³ Vidare måste Grünthals versroman *Peetri kiriku kellad* nämnas i detta sammanhang. Denna hans ”most extensive poetical effort” är, som Oras skriver, ”a verse novel on life in Tartu in the thirties”.¹³⁴

¹²⁹ Oras, s. 28.

¹³⁰ Ibid., s. 37.

¹³¹ Ibid., s. 40.

¹³² Wendelius, s. 93.

¹³³ Edfelt 1954.

¹³⁴ Oras, s. 19.

Som Olsson skriver tenderar exilförfattarna att mytologisera sitt ursprung. Wendelius påpekar också de ”romantiserings- och mytologiseringsmekanismer” som exilen för med sig. ”Avskurna från fosterjorden odlar landsflyktingarna sin lojalitet med ett förflutet som inte längre finns och som kanske aldrig har funnits.”¹³⁵ Denna romantisering av och lojalitet till hemlandet blir förstås särskilt pregnant mot fonden av ett sådant trauma som krig, ockupation och flykt innebär.

Uppgörelse och förståelse

Mot de idylliska och vemodigt nostalgiska hemlandsskildringarna av tiden före krigsutbrottet står uppgörelserna med krigsårens traumatiska händelser. Enligt Wendelius möter vi minnen från krig, ockupation och flykt hos de baltiska exilförfattarna. Han pekar på Puides roman *Till Bajkal; inte längre* (1983) som ”beskriver rekonstruktionen” av dessa erfarenheter, som i första hand tillhör hans föräldrageneration, för att ”bevara den baltiska historiens förlorare åt eftervärlden”.¹³⁶

Dessa motiv är på samma sätt som de kopplade till hemlandet inte något som är utmärkande för just den exilestniska gruppen utan återfinns hos flyktingförfattare generellt. I deras böcker påminns vi om ”senare decenniernas dramatiska utveckling i mullornas Iran, gerillakampens Kurdistan och generalernas Latinamerika – men i ett längre perspektiv också i nazisternas Tyskland och kommunisternas Östeuropa”.¹³⁷

Flera författare tycks drivas av en känsla av ansvar för att berätta sin version av andra världskrigets historia, där ”sin” ska förstås som Estlands. De baltiska ländernas positionering under kriget var inte så given som för de västeuropeiska länderna, som av geografiska skäl främst hotades av nazismen och där Sovjetunionen av många sågs som räddaren i nöden. I Estland och resten av Baltikum var ett sådant dikotomt synsätt inte möjligt utom för ett begränsat antal fanatiker. Detta kommer tydligt till uttryck i Uibopuus *Keegi ei kuule meid* som berättar om ”en patriot som slits mellan skilda lojaliteter”. Wendelius fortsätter: ”Medan hans hustru kommer från en tysk familj och följer denna till ursprungslandet är hans bästa vän en kommunist som gör gemensam sak med de sovjetiska ockupanterna; mannen själv söker manövrera mellan dessa ytterligheter för att bäst kunna tjäna nationens sak. En tydligare

¹³⁵ Wendelius, s. 131.

¹³⁶ Ibid., s. 93.

¹³⁷ Ibid., s. 95.

illustration kan man knappast få av Estlands ömtåliga läge i korselden från de totalitära stormakterna.”¹³⁸

Samma motiv återkommer hos Ilmar Talve (1919–2007), som flydde till Sverige kring 1944. Bosatt sig i Finland från ca 1960 var hans skönlitterära författarskap emellertid koncentrerat till de första 15 åren i Sverige. Romanen *Maja lumes* ('Huset i snön', 1952) skildrar, skriver Oras, ”the effects of suddenly intruding totalitarianism [sic] on people in an unnamed small country squeezed in between two fanatical great powers”.¹³⁹

Efter de idylliska hemlandsskildringarna i de första volymerna av hans Tartu-svit, närmar sig Kangro 1940-talets ofredsår, då ”massive forces disrupt this life, [...] the dreams disappear, to be replaced by nightmares unfortunately not larger than life. The horrors of the Soviet and Nazi occupations – above all, the mental horrors – are recorded with frightening realism”.¹⁴⁰

Även de yngre författargenerationerna, som anlände i ung ålder eller föddes i exil, gör i sina verk upp med sin familjehistoria eller Estlands andravärldskrigserfarenhet. I *Leo – ett estniskt öde* (1990) försöker Maarja Talgre (1945-) förstå och förlika sig med sin fars livsöde. Motståndsmannen Leo Talgre stred för Estland men i tysk uniform, för vilket han avrättades av den sovjetiska ockupationsmakten. I *Samuil Braschinskys försvunna vrede* (1998) skildrar Puide balternas delaktighet i judeutrotningen under den nazityska ockupationen. ”Viljan till kritisk förståelse för hemlandet kan alltså leda till en ambition att avslöja falsk mytbildning och verklighetsfrämmande idyllisering”, konstaterar Wendelius.¹⁴¹

Exilskapet

All litteratur skriven av författare som är ofrivilligt avskurna från sina hemländer kan kallas för exillitteratur i den bemärkelsen att den är skriven i förskingringen. Men det säger ingenting om dess motiv och gör det inte till en egen genre. Exilskapet har ”skiftande former och betydelser för litteraturen” som Olsson påpekar. ”Den kan vara upprinnelsen till ett verk utan att vara dess ämne. Den kan [...] vara tematiskt gestaltad i verket utan att rent språkligt ha någon väsentlig innebörd.”¹⁴²

Skildringar av krig och flykt är inte specifikt utmärkande för detta tema, eftersom det är händelser som kan upplevas och skildras inte bara av personer som befinner sig i exil.

¹³⁸ Ibid., s. 101.

¹³⁹ Oras, s. 34.

¹⁴⁰ Ibid., s. 28.

¹⁴¹ Wendelius, s. 103.

¹⁴² Olsson, s. 8.

Hemlängtan och nostalgiska skildringar av hemlandet är typiska teman hos exilförfattaren men säger lite om exilskapets verklighet när det kommer till uttryck i form av fiktiva återbesök eller återupplevanden av det land som man flytt. Samtidigt är ingen exillitteratur tänkbar utan denna hemlängtan. Den exilkurdiske författaren Mehmed Uzun sätter ord på exilens verklighet i sin inledning till antologin *Världen i Sverige*: ”att slitas bort från rötter och fosterland; att dömas till ett okänt och främmande liv; glömska; ändlös saknad och hemlängtan”.¹⁴³

Denna definition av exilen står i bjärt kontrast med påståenden om landsflykten som frivillig och ett naturligt tillstånd. Så skriver Wendelius exempelvis om Kallifatides att ”[m]an får intrycket av en man som väljer landsflykten”.¹⁴⁴ Pedersen skriver med hänvisning till den jugoslaviske författaren Frank Kusán att ”[d]et verkar alltså finnas en grupp människor som ser emigration som naturliga livsomständigheter”.¹⁴⁵

Men kan den person som ”väljer landsflykten” samtidigt befinna sig i exil? Den som flyr från en förföljare med avsikt att döda har givetvis teoretiskt sett ett ”val” att stanna och vänta på hugget i ryggen. Å andra sidan kan man sympatisera med en människa som flyr en regim ”bara” för att den begränsar ens yttrandefrihet och är ideologiskt motbjudande. Men den exil som följer på en sådan landsflykt är inte densamma som för ett folk som inte har möjligheten att återvända utan risken att skickas till arbetsläger som ”folkfiende”. Varför är detta viktigt att poängtera? Det är viktigt eftersom möjligheten att återvända påverkar exilens natur och i fråga om exilförfattarna även litteraturens syfte, tematik och målgrupp.

Hos Uzun uttrycks ett tillstånd av att, i minnenas saknad och sorg, befinna sig med ena foten kvar i det välbekanta hemlandet och den andra i det nya landets konkreta men främmande liv. Det är vad som kan kallas för ett ”mellanförskap”. En likartad kris och klyvnad återfinns i *Vitsvit* (2013) av Athena Farrokhzad där hon med Pedersens ord definierar exilen som ”att minnas de människor som avrättades när det omgivande samhället är präglat av fredens stillhet och tystnad, att se barnen framleva sina liv på det språk som flykten givit”.¹⁴⁶ Med andra ord att på ytan leva i frid och frihet i ett land som du enbart förväntas känna tacksamhet gentemot, samtidigt som man inom sig bär på trauman som är helt främmande för det nya landets majoritetsbefolkning. Smärtan att sedan se sina barn växa upp i

¹⁴³ Madeleine Grive, Mehmed Uzun och Håkan E. Bengtsson (red.), *Världen i Sverige : en internationell antologi*, Stockholm: En bok för alla, 1995, s. 13.

¹⁴⁴ Wendelius, s. 152.

¹⁴⁵ Pedersen, s. 31.

¹⁴⁶ *Ibid.*, s. 57.

det nya landet, formas mer av det än av det forna hemlandets kultur och därmed bli främmande för en på något plan.

Det är kanske i ett sådant generationsskifte som detta mellanförskap tydligast uppenbarar sig. Denna dubbla lojalitet med å ena sidan föräldrarnas hemlandskultur och å andra sidan det land och kultur som man själv fötts in i leder till ett slags dubbel identitet. Detta motiv finns tydligt skildrat i Mats Miljands (1951-) debutroman *Landstigning* (1990), där huvudpersonen ”bygger sin identitet på det gamla landet, dess historia, det svek för vilket det enligt hans mening utsatts – samtidigt som han söker rota sig i det svenska klassamhälle som placerar flyktingfamiljen längst ned i den sociala hierarkin”. Så menar Wendelius, som citerar ur romanen när han skriver att exilen för huvudpersonen är ”en klyvning som går rakt igenom ens person [...] som kan flyttas mellan generationerna”.¹⁴⁷

Generationskillnaderna återfinns som tema även hos Helga Nõu som ”i sitt författarskap behandlar konflikterna mellan olika generationer i flyktingkolonien”, hävdar Warfvinge.¹⁴⁸ Detta kommer exempelvis till uttryck i romanen *Hundi silmas* (’I vargens öga’, 1999). Med Nõus egna ord handlar den om en estnisk kvinna som ”hade [...] kunnat gifta sig med sin ungdomskärlek, en svensk, men hennes pappa förbjöd henne att umgås med honom”.¹⁴⁹ ”Främlingskapet och exilens villkor, men även skuld känslor och ånger över ett barn som aldrig fick födas, är viktiga teman”, skriver Warfvinge.¹⁵⁰

Interaktioner och i synnerhet romantiska relationer mellan medlemmar av den egna gruppen och etniska svenskar är vanliga motiv hos immigrantförfattare av skilda ursprung. Detta visar att rädslan för att så att säga ”blanda sitt blod” med andra och värnandet om att bibehålla den egna gruppens homogenitet kan ha att göra med så mycket annat än bara religion och hudfärg. ”Motivets relativa frekvens speglar självfallet en social realitet eftersom människor faktiskt förälskar sig över de etniska barriärerna.”¹⁵¹ Enn Nõu skriver att blandäktenskap med svenskar som motiv var ett vanligt ”problem”.¹⁵² En roman av Kolk skildrar ett svenskeestniskt triangeldrama.¹⁵³ I Melbergs självbiografiska debutroman *Moders hjärtat* (1977) skildras huvudpersonens äktenskap med en exilestnisk man, ”ett prydligt men ointressant äktenskap påhejat av föräldragenerationen”, skriver Parikas. Sedan

¹⁴⁷ Wendelius, s. 130.

¹⁴⁸ Warfvinge, s. 264.

¹⁴⁹ Franklin & Rezvani, s. 102.

¹⁵⁰ Warfvinge, s. 265.

¹⁵¹ Wendelius, s. 115.

¹⁵² Nõu, s. 119.

¹⁵³ Ibid.

hon efter skilsmässan inlett en relation med en svensk man ”kände hon sig inte välkommen i dåtidens estniska umgänge”.¹⁵⁴

Även om de estniska flyktingarna till större delen snabbt integrerades i det svenska samhället, fanns det alltså kulturella motsättningar och främlingskap som statistiken inte visar. Detta skildras hos Jaks vars roman *Eikkellegi maal* berättar om en man som tappat fotfästet till följd av krigstumultet och den förvirring som dröjde sig kvar därefter. Oras menar att romanen är ”the only document in Estonian refugee literature expressing extreme alienation, complete disorientation, the collapse of all criteria”.¹⁵⁵ Det enda andra undantaget är Ristikivis *Hingede öö*, menar han, vilken enligt Warfvinge

skildrar hur en jagperson en nyårsnatt irrar runt i ett okänt hus, som synes sakna plan och gränser. Realistiska detaljer blandas med det surrealistiska och absurda när författaren lämnar ut sin ångest över såväl livet i exilvärlden som Europas problem efter andra världskriget och sina personliga kriser.¹⁵⁶

Även om exilskapet som tema i den exilestniska litteraturen hanterar gruppens förhållande till svenskarna och det svenska samhället, fortsätter Estland att vara ett centralt motiv. Då handlar det inte bara om föräldragenerationens förlorade hemland utan om förhållandet till det samtida Sovjet-Estland och frågan om återvändande.

I *Den dubbla identiteten* ringas återvändandet till hemlandet in som ett av exillitteraturens centrala teman. Tyngdpunkt läggs vid den nostalgiska hemlängtan till ett faktiskt eller imaginärt hemland som man drömmer om att få återvända till i en fredlig framtid. Mindre berörs det moraliska dilemma huruvida man ska återvända till det hemland som ännu styrs av den regim från vilken man en gång flytt. ”Visionen av ett åtråvärt hemland har hos många författare dock en motbild”, skriver Wendelius, ”nämligen den av fosterlandet som fängelse eller tortyrkammare”.¹⁵⁷ Här står inte återvändandetemat i fokus utan skildringar av ett förtryck från vilket man flytt.

På 1960-talet blev det möjligt att återvända till eller besöka Estland utan uttalat hot om att arresteras som landsflykting. Genom den sovjetiska turistbyrå Intourist och tidningen *Kodumaa* (’Hemlandet’), som opå kallat skickades hem till exilester världen över, försökte man genom skicklig propaganda rentav locka dem och andra västerlänningar att besöka Estland. Det rådde delade meningar om huruvida det var rätt eller fel att besöka Sovjet-

¹⁵⁴ Parikas, s. 109.

¹⁵⁵ Oras, s. 39.

¹⁵⁶ Warfvinge, s. 261f.

¹⁵⁷ Wendelius, s. 95.

Estland samtidigt som ingen trodde att det var helt säkert för någon som en gång flytt från den sovjetiska ockupationen. Många ansåg att det var fel att besöka sitt hemland på sovjetmaktens nåder och såg det som en protest att avstå.¹⁵⁸ I *Tiiger, tiiger* ('Tiger, tiger', 1969) berättar Helga Nõu i skönlitterär form om sin makes upplevelser från ett Estlandsbesök två år tidigare. Nõu berättar: "Den äldre generationen ansåg att man inte borde åka tillbaka till Estland, varför Enn gjorde det i smyg. [...] De som åkte sågs som förrädare och kommunistinfluerade. Romanen handlar om generationernas olika syn på saken".¹⁵⁹

Nya horisonter

The holocaust of war blew down the walls of home, making us both naked and free. It was a tragic liberation, but it did open new horizons, new countries, new civilizations [...]. Some writers refused this challenge and remained safely inside the walls of what they persist even now in believing is their home, although it has lost all material substance.¹⁶⁰

Så citerar Ivar Ivask den exillettiske litteraturkritikern Rimvydas Šilbajoris 1972. Men det fanns de författare som sökte efter nya former och idéer som "would make their work meaningful in terms of the new situation", fortsätter Šilbajoris.

Den stilmässiga förnyringen berördes i föregående avsnitt men det kan finnas samband mellan ett verks stil och tematik. De stilistiska förnyarna bland de exilestniska författarna är i flera fall också de som avviker från den estniska exillitteraturens tre huvudteman behandlade ovan. Likaledes finns de huvudsakligen bland den andra och tredje generationens författare.

Ilmar Laaban etablerade sig som författare kort efter andra världskrigets slut och får därmed betraktas som tillhörande den andra generationen. "Laaban is uncompromisingly avantgarde by temperament [and] strictly urban, even metropolitan and cosmopolitan in tone and temper", skriver Oras.¹⁶¹ Även Ivask sätter föga oväntat modernismen i samband med det urbana. På samma sätt kopplar han "excessive conservatism, traditionalism, dreams of past glory" till det rurala, där esterna hade sitt nära ursprung.¹⁶² Hos Laaban finns inga av dessa teman, åtminstone inte explicit.

Hos Uibopuu är flykterfarenheten och exiltillvaron förskjuten till bakgrunden och i centrum står ofta mer allmängiltiga motiv. Romanen *Janu* ('Törst', 1957) skildrar den gradvisa, såväl fysiska som känslomässiga omvandlingen hos en ung, tuberkulös flicka som

¹⁵⁸ Bergman & Jakobsson, s. 46.

¹⁵⁹ Franklin & Rezvani, s. 98f.

¹⁶⁰ Ivask, s. 2.

¹⁶¹ Oras, s. 21.

¹⁶² Ivask, s. 1f.

tillbringar en sommar med att ligga utsatt för vädret i trädgården, och hur säsongernas växlingar inverkar på hennes snäva verklighet. *Markuse muutumised* ('Markus förändringar', 1961) berättar, med Oras ord, om "the abortive love affair of two refugees in Stockholm, one of them an inexperienced idealist of seemingly unshakable convictions constantly involving him in predicaments [...], the other much more down-to-earth and self-seeking".¹⁶³

Uibopuu, Laaban och Puide är alla födda i Estland och flydde i 31, 22 respektive sex års ålder. De har i varierande grad egna erfarenheter och minnen från hemlandet, kriget och flykten till Sverige. För de författare som är födda i exil är relationen till Estland annorlunda och det är inte givet att den estniska identiteten är lika dominant.

En sådan författare är Jan Kauri (1954–1999), som debuterade 1986 med romanen *Arthurs bord* som följdes av *Vem tjartrar sparvarna för* 1990, då han fortfarande kunde betraktas som en exilestnisk författare. Dessa romaner rymmer dock inte explicit något av de tre teman som är utmärkande för den estniska exillitteraturen. 2001 utkommer postumt hans tredje och sista roman *Ut ur skuggorna* som hans förlag Lejd betecknar som Kauris magnus opus. I förordet skriver den svenskitalienske författaren Stefan Foconi: "Hans romaner reflekterar i hög grad ett eget intensivt upplevt liv, i detta fall också att ha en speciell invandrarbakgrund – som före detta statslös – och att inte kunna bejaka denna bakgrund i det land där han växt upp".¹⁶⁴

Samtida med Kauri är den hyllade Mare Kandre (1962–2005), som debuterade på svenska 1984 och vars fem första verk publiceras fram till 1991. Så länge kan hon liksom Kauri ses som en exilestnisk författare. Samtidigt konstaterar Warfvinge att "Kandres debut kan markera en definitiv övergång från utlandsestnisk litteratur till svensk invandrarlitteratur".¹⁶⁵ Eftersom Kandres alla verk är skrivna på svenska och behandlar mer "allmänmänskliga" teman och motiv behandlas hon dock som en svensk författare att döma av intervjuer, porträtt och recensioner av hennes verk.¹⁶⁶ I antologin *Att skriva sin tid* berörs hennes estniska bakgrund inte med ett ord i texterna av Steve Sem-Sandberg och Ebba Witt-Brattström, trots att den senare delar hennes bakgrund.¹⁶⁷ Inte heller i *15 författare* finns

¹⁶³ Oras, s. 36.

¹⁶⁴ "Jan Kauri", Bokförlaget Lejd, <https://lejd.se/forfattare/jan-kauri/>, hämtad 2025-04-13.

¹⁶⁵ Warfvinge, s. 266.

¹⁶⁶ Ibid., s. 267.

¹⁶⁷ Madeleine Grive & Claes Wahlin (red.), *Att skriva sin tid: nedslag i 80- och 90-talet*, Stockholm: Norstedt, 1993.

någon referens till hennes påbrå eller uppväxt i en exiltillvaro i Marianne Steinsaphirs artikel.¹⁶⁸ Antologin har underrubriken *porträtt av svenska samtidsförfattare*.

Samtidigt är Kandres författarskap inte opåverkat av hennes bakgrund. Prosadiktsamlingen *Deliria* (1992) är löst utmejslad av hennes mors minnesbilder från Estland.¹⁶⁹ Rotlöshet och främlingskap är, som Warfvinge skriver, även återkommande teman och "[p]ersonnamnen klingar ofta estniska", även om "ämnesvalet är allmänmänskligt".¹⁷⁰ Hennes påbrå skymtar i titeln på hennes stora genombrottsroman *Aliide, Aliide* (1991) som är ett gammalt estniskt namn från hennes morföräldrars generation. Även i *Bübins unge* (1987) för vissa av namnen tankarna till estniska namn. Jämför exempelvis det påhittade namnet Ildre med hennes eget efternamn Kandre, som hittades på som alternativ till familjens tidigare tyskklingande efternamn.¹⁷¹ Även om det senare verket rör sig kring mer allmänmänskliga motiv och utspelar sig på okänd ort, är det lätt för mig som är väl bekant med Estland och hennes estniska påbrå att föreställa mig ett ålderdomligt estniskt fiskarsamhälle där "en gammal gumma säljer fisk ur stora tunnor" och ljuset "strilar in genom den igengrodda fönstergluggen under taket".¹⁷² Vare sig det är viktigt eller inte för handlingen och tolkningen av verket, är det en tolkning som är möjlig att göra med vetskap om Kandres estniska bakgrund.

Språk

Olika språk bereder olika svårigheter. Estniska är ett finsk-ugriskt språk som inte tillhör samma, indoeuropeiska språkfamilj som svenska. Det finns emellertid likheter exempelvis avseende vokabulär tack vare gemensamma influenser från tyskan. Detta underlättade för de estniska flyktingarna att lära sig svenska och torde också borga för mer träffsäkra översättningar mellan språken.

Vad som ligger det estniska språket i fatet är det ringa antalet talare som uppgår till något över en miljon. Under större delen av exiltiden kunde en exilestnisk författare hur som helst bara räkna med andra exilerade landsmän som potentiella läsare, då litteraturen var förbjuden i hemlandet. Dessutom hotades det estniska språket i Estland av en intensiv förryskningspolitik. Utgivningen av estniskspråkig litteratur minskade, medan ryska böcker trycktes i massupplagor. "Vi var rädda för att det estniska språket och därmed kulturen skulle

¹⁶⁸ Bibliotekstjänst, *15 författare: porträtt av svenska samtidsförfattare*, Lund: Bibliotekstjänst, 1994.

¹⁶⁹ Valmas, s. 197.

¹⁷⁰ Warfvinge, s. 267.

¹⁷¹ Madeleine Grive, "Mare Kandre. Intervju av Madeleine Grive", *90-tal* 1993:9, s. 19.

¹⁷² Mare Kandre, *Bübins unge*, Kista: Hansson bok, 1987, s. 15, 94.

försvinna”, berättar Helga Nõu.¹⁷³ För henne var det därför ett kall att fortsätta skriva på estniska.

Till skillnad från de författare som anlände i vuxen ålder gällde det för många som föddes kort före flykten eller i exil att de kom att behärska estniska och svenska på ungefär samma nivå. För dem var det som för Helga Nõu ett aktivt val att skriva på det ena eller andra språket. Hit kan vi räkna Puide och Melberg som båda valt svenska som litterärt språk. För Melberg är estniska hennes ”barndomsspråk” medan svenska hennes skolspråk som hon ”utvecklat mest genom åren”, varför det var givet att debutera på ett svenskt förlag. Samtidigt, berättar hon, överförs hennes ”estniska känslor” ibland genom ”någon rytm, några bestämda ord, ibland sånger och ramsor, sagor, översatta eller ej”.¹⁷⁴

Men det fanns även de författare som anlände i vuxen ålder men ändå lyckades ta till sig det svenska språket så pass väl att de kunde skriva på svenska. Till dessa hör Laaban och Laretei. Den senare kom emellertid till sin far i Sverige redan strax före den första sovjetiska ockupationen 1940, då han var Estlands ambassadör. Laaban tillhörde det fåtal exilestniska författare som skrev på såväl estniska som svenska men även franska och tyska.

Att dessa författare helt eller delvis valde svenska som litterärt språk beror på att de i hög grad blev delaktiga i svenska kulturella sammanhang och motiverades av att nå ut till en större svensk läsekrets. Man ska också beakta att dessa författare debuterade i en tid av ”sjunkande språkkunskaper i den utlandsestniska gruppen”, som Warfvinge skriver.¹⁷⁵

För författare som de i exil födda Miljand, Kandre och Kauri var det knappast ett val att skriva på svenska lika lite som det fanns något annat val än att skriva på estniska för Under, Suits och Gailit och andra författare som anlände i pensionsåldern med huvuddelen av sin karriär bakom sig.

Översättning

Även om de estniskspråkiga författarna skrev för att läsas av andra ester i exil, i Sverige och resten av världen, betydde det inte att många av dem också önskade att kunna läsas av en större, svenskspråkig publik och bli en del av den svenska litteraturen. För detta krävdes goda översättningar.

¹⁷³ Franklin & Rezvani, s. 104.

¹⁷⁴ Ur intervju med Enel Melberg 20–22 april 2025. Opublicerad.

¹⁷⁵ Warfvinge, s. 266.

Under årtionden fanns det emellertid inga större möjligheter till översättning, då det saknades kvalificerade översättare med språkkombinationen estniska-svenska. I de fall det fanns översättningar till andra språk var det möjligt att ta den genvägen. Detta gjorde urvalet av estnisk litteratur i svensk språkdräkt tämligen godtyckligt. Som Iliste och Göranson skriver var det ”impossible to see any recognizable or acceptable criteria being used”.¹⁷⁶

Redan 1945 utkom de första romanerna i exil av Gailit och Uibopuu samt en diktsamling av Kangro. 1948 publiceras en översättning till svenska av Gailits *Leegitsev süda* (’Brinnande hjärtan’) översatt via den finska upplagan. De första tre romanerna av Uibopuu översattes till svenska mellan åren 1955–1963. De gjordes också via finskan liksom *Hea sadam* (’Den goda hamnen’, 1942; översatt 1946) av Mälk.

Valmas skriver att översättaren Leo Laurson färdigställde en översättning av en av Gailits äldre romaner till svenska 1945 och kom halvvägs med att översätta en förkrigstida roman av Mälk.¹⁷⁷ Ingen av dessa översättningar publicerades. Huruvida det berodde på ointresse från förlagen eller något annat är oklart. Iliste och Göranson skriver att de försök som gjordes av exilester att få översättningar från estniska till svenska publicerade ”resulted in a total of three titles” mellan åren 1940–1980.¹⁷⁸

Ett av verken som åsyftas är Unders *Vigilia* (1963) som innehåller ett urval av hennes dikter utvalda och översatta av Laaban och Grünthal. Detta försök att introducera den hyllade estniska skaldinnan för en svensk publik mötte dock samstämmig kritik riktad mot just översättarnas insatser. Margareta Ekström konstaterar att ”hennes poesi [är] utstyrd i svensk språkdräkt som långt ifrån alltid gör den rättvisa” och Brita Wigforss förvånas över att ”en språkligt så medveten översättare som Ilmar Laaban” har ”snubblat på versformernas hårt spända staket”.¹⁷⁹ Under sägs vara synnerligen svåröversatt på grund av hennes avancerade versformer, främst sonetten och terzinen.¹⁸⁰

Medan vägen till en större läsarkrets för vissa gick genom finskan, prövade andra sina vingar på engelska, tyska och franska. Så utkommer EKK med ett urval av Kangros dikter översatta till tyska 1954 under titeln *Flucht und Bleibe* (’Flykt och tillflykt’). Tio år senare utkommer en samling av Grünthals dikter på ett exilestniskt förlag, översatta till svenska,

¹⁷⁶ Ivo Iliste & Birgitta Göranson, ”Estonian Voices in the Swedish Language”, *Estonian Literary Magazine* 2002:14, s. 15.

¹⁷⁷ Valmas, s. 192.

¹⁷⁸ Iliste & Göranson, s. 16.

¹⁷⁹ Margareta Ekström, ”En skaldinna fyller 80 år”, *Expressen* 25 juli 1963; Brita Wigforss, ”Estnisk skaldinna”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 27 mars 1963.

¹⁸⁰ Magnus Bremmer, *Natten är naken och månlös. Subjektsinversion i Marie Unders 20-talslyrik*, C-uppsats i litteraturvetenskap, Stockholm: Södertörns högskola, 2005, s. 17.

franska och tyska med hjälp av vännen Laaban. Per Drougge skriver att det är ”ett led i den svåra uppgiften att i exilen hålla det estniska kulturarvet vid liv och att ge det ansikte och röst inför den övriga världen. [...] Flerspråkigheten ökar bokens spridningsmöjligheter i hög grad.”¹⁸¹ Även Under utkom med en diktsamling på tyska 1952, långt före hon översätts till svenska, med undantag för enstaka dikter.

Enligt Valmas har de över 400 verk som utkommit av exilestniska författare översatts till 25 olika språk varav 148 till engelska och 114 till svenska.¹⁸² Här ingår utöver prosa och poesi även barnböcker och memoarer. Räkna man även bort författare bosatta i andra länder än Sverige är denna siffra inte längre så hög, låt vara att även deras verk till större delen utkom på de exilestniska förlag som fanns i Sverige. Vi talar då enligt mina egna beräkningar om maximalt 25 översättningar under perioden 1945–1995. Av dessa har en betydande andel utgivits av de exilestniska förlagen eller andra mindre förlag i små upplagor och med små spridningsmöjligheter.

En inte obetydlig andel av översättningarna gavs ut runt 1990 vid tiden för den sjungande revolutionen. 1988–1989 utkom diktsamlingar på svenska av Under respektive Kolk. Året därefter publicerades *Ingen hör oss* av Uibopuu som kom på estniska redan 1948. ”Tidpunkten är säkert ingen tillfällighet;”, skriver Wendelius, ”de baltiska staternas nyvunna självständighet riktade äntligen den svenska opinionens uppmärksamhet på denna region.”¹⁸³

Det är anmärkningsvärt att ingen enda roman av Ristikivi finns översatt till svenska, emedan han hålls för den kanske främste exilförfattaren. Warfvinge skriver att ”han är utan tvivel en av den estniska 1900-talslitteraturens största prosaister”.¹⁸⁴ Efter ett produktivt författarskap före och under andra världskriget utgör hans produktion i exil en imponerande oeuvre fördelad på fjorton romaner, en novellsamling och en diktsamling. De många romanerna ingår huvudsakligen i hans tre historiefilosofiska trilogier. De senare skiljer sig motivmässigt från flertalet andra historiska romaner av exilestniska författare i det att han inte skildrar estnisk utan europeisk historia som spänner över det senmedeltida medelhavsområdet och Centraleuropa.

Innehållsligt torde dessa verk intressera svenska läsare lika mycket som de estniska. Ristikivi var en av de exilestniska författare som ansträngde sig för att få sina verk översatta. Bortsett från hans verks potentiella läsvärde borde han också haft bättre chanser till detta tack

¹⁸¹ Per Drougge, ”Skriver... såsom ett skummande hav”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 11 augusti 1964.

¹⁸² Valmas, s. 191.

¹⁸³ Wendelius, s. 101.

¹⁸⁴ Warfvinge, s. 262.

vare att han behärskade svenska redan före flykten till Sverige. Han översatte själv en av sina romaner och skrev till och med en kriminalroman på svenska med titeln *Södergök är dödergök*, men fick avslag från förlagen med ursäkten att författaren är okänd.¹⁸⁵

Idag är Ristikivi översatt till tyska, franska, ryska, ungerska, finska och nederländska. Hans mest kända och värderade roman *Hingede öö*, skriven i Sverige, är översatt till norska, ryska och så sent som 2019 till tyska, men inte till svenska.

¹⁸⁵ Ibid.; Valmas, s. 195.

Mottagande

Då författarna och deras verk varit föremål för föregående avsnitt, är det nu mottagandet av desamma som kommer att stå i fokus jämte de auktoriteter och instanser som är aktörerna i vad jag väljer att kalla för värderingsregim. Det gäller alltså det svenska mottagandet av litteraturen men även mottagandet av och synen på den estniska flyktinggruppen från svenskt håll. På samma sätt som exilesternas kollektiva identitet formade författarskapen menar jag att Sveriges ideologiska hegemoni (sanningsregim) under kalla kriget, samt historiska och samhällspolitiska händelser, inverkade på värderingsregimen som i sin tur avgjorde författarnas mottagande och möjligheter att slå igenom.

Inställningen till exilesterna i kalla krigets Sverige

1940- och 50-talen

Sverige och Nazityskland var de första länderna som erkände den sovjetiska ockupationen av Estland 1940. Sveriges officiella hållning var att Estland frivilligt anslutit sig till Sovjetunionen, vilket välvilligt kan förklaras av okunskap om de verkliga förhållandena. I ett brev från Utlänningskommissionen i juli 1945 meddelades därför att ”även om inga tvångsåtgärder kommer att vidtagas, är det Sveriges önskan, att flyktingarna återvända till sina hemorter”.¹⁸⁶ Detta gällde samtliga uppemot 40 000 baltiska flyktingar.

Även om det stora flertalet tilläts stanna i Sverige tvingades emellertid 145 baltiska flyktingar som anlät i tysk uniform att återvända till Sovjetunionen 1946 i den deportation som kallas för baltutlämningen. Detta väckte stort motstånd som kom till uttryck såväl på tidningssidorna som genom gatuprotester.

Men den sovjetiska politiken hade också starkt stöd på sina ställen, ”särskilt där den kommunistiska propagandan spelade in, där man trodde på de stalinistiska påståendena att man hade att göra med en bunt krigsförbrytare eller åtminstone tvättäkta nazister”, som Kangro skriver.¹⁸⁷ Vid riksdagsvalet 1944 erhöll kommunisterna 15 platser mot tidigare tre i riksdagen, motsvarande ca 300 000 röster.¹⁸⁸ Samtidigt som esterna var belagda med ”propagandaförbud” tilläts vänsterpressen att ”bedriva rena hetspropagandan mot baltflyktingarna”, som den exilestniska journalisten och författaren Andres Küng skriver.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Kangro 1976, s. 44.

¹⁸⁷ Ibid., s. 48.

¹⁸⁸ Ibid., s. 52.

¹⁸⁹ Andres Küng, *Ett liv för Baltikum: journalistiska memoarer*, Stockholm: Timbro, 2002, s. 25.

”*Ny Dag* och andra kommunisttidningar stämplade flyktingarna som pestråttor, svartabörshajar, quislingar, fascistflyktingar [...]. Många av de baltfientliga artiklarna vid krigsslutet skulle i dag ha betraktats som ’hets mot folkgrupp’.”¹⁹⁰

Ny Dag hette 1929–1974 *Arbetar-Tidningen* och var en dagstidning knuten till Sveriges kommunistiska parti (idag Vänsterpartiet). Ett utdrag från mars 1945 åskådliggör en sida av synen på och propagandan om de baltiska flyktingarna vid denna tid:

De baltiska staterna före 1940 framställdes [...] som ”avancerade demokratier”. Just snygga demokratier, där radikala arbetare och intellektuella utsattes för de svåraste förföljelser. [...] Den lärde talaren kom vidare in på den påstådda ryska ”terroren” mot de baltiska folken. [...] [M]ånga bland de värsta baltfascisterna har levat i godan ro i sina hemland [sic], både under de sovjetryska och den tyska tiden. [...] Först när Baltikum stod inför sin slutgiltiga befrielse störtade sig dessa skadedjur hals över huvud i väg.¹⁹¹

Även från liberala tidningars ledarsidor och i regeringstjänstemäns uttalanden hördes fientliga kommentarer om de baltiska flyktingarna. I *Dagens Nyheter* och *Aftonbladet* uppmanas de att lämna Sverige och en UD-tjänsteman förklarade för britterna att desamma ”utgjorde för det mesta befolkningens drägg”.¹⁹² I maj 1945 publicerades resultatet av en opinionsundersökning som visade att 51 procent av de tillfrågade ansåg att alla eller en del av de baltiska flyktingarna skulle repatrieras.¹⁹³

Att döma av ovanstående var drygt hälften av den svenska befolkningen direkt eller indirekt påverkad av den sovjetiska propagandan så till den grad att man önskade se balterna deporteras tillbaka till Sovjetunionen. I breda lager av befolkningen rådde också en apologetisk inställning till Sovjet som i egenskap av nazismens besegrare framstod i fördelaktig dager. När lagen som förbjöd ”politisk agitation” för utlänningar slopades 1951 blev det emellertid i teorin möjligt för de landsflyktiga esterna att avslöja den sovjetiska propagandans lögn. Men som Kangro skriver ”lämnades särskilt mycket utrymme åt dem som flytt från länder med högerorienterade diktaturregimer medan vänsterorienterade diktaturers våldshandlingar hanteras i förbigående eller tystas ned helt”.¹⁹⁴

Nämnda sakförhållanden jämte Sveriges geografiska läge i Sovjets närområde ledde till att ca 5 000 av esterna valde att återuppta flykten kring åren 1949–1952, trots att de flesta vid

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Ernst G. Palm, ”Skadegörare”, *Arbetar-Tidningen* 23 mars 1945.

¹⁹² Kung 2002, s. 25.

¹⁹³ Ibid., s. 28.

¹⁹⁴ Kangro 1976, s. 43.

det laget hunnit etablera sig i Sverige. Dessa togs företrädesvis emot av Kanada och USA, där exilniska kolonier tog form liknande den som vuxit fram i Sverige.¹⁹⁵

Under 1950-talet förblev Sverige troget sitt erkännande av den sovjetiska ockupationen av Estland. När de landsflyktiga esterna önskade upprätta en exilregering 1953 behövde detta ske i Oslo, där den också skulle ha sitt säte för en tid framöver. Dess kabinettet var dock sammansatt av sverigeeester.

Som Kung frågar sig, kan man undra ”hur senare års chilenska, spanska, bosniska, kurdiska och andra flyktingar skulle ha reagerat, om de fått samma förmaningar som baltflyktingarna efter andra världskriget?”¹⁹⁶

Wendelius ger i sin bok en träffsäker beskrivning av det svenska samhället under efterkrigstiden.

Folkhemmet skulle färdigställas, alla svenskar få det materiellt bättre. I denna situation måste det ha varit utomordentligt svårt att väcka intresse för den baltiska saken, särskilt som svenskarnas kunskap om grannfolken på andra sidan Östersjön förmodligen var ytterst bristfällig. Många gånger sträckte den sig nog inte längre än till kännedom om en baltisk flyktingvåg till Sverige i krigets slutskede [...]; tvångsrepatieringen av baltiska soldater i tysk uniform – ”baltutlämningen” – ingav knappast svenskar i gemen dåligt samvete.¹⁹⁷

1960- och 70-talen

I juni 1960 uppmanade Europarådet sina medlemsregeringar att ”stödja de baltiska flyktingarnas strävanden att upprätthålla sina nationella kulturer och språk i väntan på den tid då Estland, Lettland och Litauen åter kommer att kunna spela sina roller som fria nationer i våra demokratiska internationella institutioner”.¹⁹⁸ Efterkrigstidens assimileringspolitik fortsatte dock att prägla Sverige och inga särskilda insatser gjordes för att främja de exilbaltiska grupperna. Samtidigt innebar det sena 1960-talet och det kommande årtiondet ett ökat engagemang för minoriteter och tredje världens folk. I Sverige förde det med sig att samernas utsatthet synliggörs. Medan detta ledde till ökad utgivning av samiska författare under 1970-talet, innebar tidens intresse för invandrares och andra marginaliserade grupper orättvisor inget motsvarande intresse för de baltiska minoriteterna. Recensenten Urban Andersson skriver om Per Idvovomas *Rövarvind* (1973) att den skänker honom förståelse för

¹⁹⁵ Ibid., s. 42, 44.

¹⁹⁶ Kung 2002, s. 23.

¹⁹⁷ Wendelius, s. 100f.

¹⁹⁸ Andres Kung, ”En okänd kultur”, *Svenska Dagbladet* 13 januari 1973.

samernas krav på ”medborgarrätt och människovärde”.¹⁹⁹ De återkommande demonstrationerna för frihet åt folket i Baltikum väckte ingen motsvarande sympati inom 68-rörelsen. Som Birger Nerman konstaterade i sitt tal vid 50-årsfirandet av Estlands självständighetsdag 1968 ”tiger [vi] om förtryck i Estland men engageras för Vietnam”.²⁰⁰

Kanske hade engagemanget varit större om verk som skildrade balternas frihetskamp, motsvarande de om samernas dito, givits ut under samma period. Just 1970-talet tycks ha varit ett lågvattenmärke för utgivningen av svenska översättningar av exilestnisk litteratur. Kung skriver 1973: ”De baltiska författarna i Sverige är inte ensamma om sin besvikelse och sitt missnöje över det kompakta ointresset från svenskt håll. Alla författare i detta land, vilka skriver på annat språk än svenska möter liknande problem”.²⁰¹ Han citerar den lettiske författaren Gunars Irbe: ”För närvarande är bristen på den informationen [om minoriteternas kulturliv] rentav skandalös när det gäller andra minoritetsgrupper än den finsktalande”.²⁰²

Wendelius betonar återkommande ”[d]et starka vänsterinflytandet över 1970-talets litterära fält”, vilket ledde till ett nytt intresse och ökad utgivning av arbetarromaner där särskilt finska immigrantskildringar dominerade.²⁰³ Den sverigebild som tecknades i dessa romaner svarade mot ”en radikal vänsteropinions föreställningar”.²⁰⁴ Ett annat exempel är den kurdiske samhällskritikern Mahmut Baksi som väckte uppmärksamhet när han sökte ”göra skönlitteratur av sin [vänsterorienterade] åskådning” i novellsamlingen *Hasan Aga*. Då är ”vänsterkritiker som Karl Erik Lagerlöf i *Dagens Nyheter* genast med på noterna”, skriver Wendelius.²⁰⁵

Det finns sannolikt ett starkt samband mellan 1960- och 70-talens radikala vänsterinflytande och den minskade utgivningen av estnisk litteratur i svensk översättning. Inom vänstern levde myterna om balternas nazikollaboration kvar. Detta skildras i Talgres *Leo – ett estniskt öde*, där ”berättarjaget [...] under en Vietnam-demonstration på 1970-talet [tvingas] ta ställning till beskyllningen att esterna gick den nazistiska diktaturens ärenden”.²⁰⁶ Även Melberg konstaterar att det ”svala intresset från svenskarnas sida har [...] med politiken

¹⁹⁹ Wendelius, s. 56.

²⁰⁰ Tönu, ”Birger Nerman: Vi tiger om förtryck i Estland men engageras för Vietnam”, *Svenska Dagbladet* 26 februari 1968.

²⁰¹ Kung 1973.

²⁰² Ibid; Gunars Irbe, ”Vad vill minoriteterna?”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 14 september 1971.

²⁰³ Wendelius, s. 42.

²⁰⁴ Ibid., s. 78.

²⁰⁵ Ibid., s. 49f.

²⁰⁶ Wendelius, s. 102; Maarja Talgre, *Leo, ett estniskt öde – reportageroman*, Stockholm: Bonniers, 1990, s. 27.

att göra: det fanns inom både socialdemokratin och övriga vänstern en stark skepsis mot flyktingarna från öst. [...] Senare, under 60–70-talens vänstervåg ökade skepsisen”.²⁰⁷

Samtidigt som ointresset för den exilestniska litteraturen under denna tid kan spåras till en inom vänstern generell aversion mot exilbalterna som folk, stämde inte heller de exilestniska författarnas skildringar in i det socialistiska klasskampsnarrativet till skillnad från de finska invandrarförfattarna. De senare hade överlag proletär bakgrund och var ”påverkade av en politisk och social radikalism som [till skillnad från bland andra esterna] misstror nationell hänförelse”.²⁰⁸

När de anlände till Sverige ”stämplades baltflyktingarna [av socialistiska tidningar] som ’direktörer’ och annan överklass och anklagades för att hjälpa arbetsgivarna att hålla nere lönerna”, skriver Kung.²⁰⁹ I verkligheten tillhörde 80 procent av flyktingarna det som då kallades socialgrupp 3, av vilka ca 12 000 var bönder, lantarbetare och fiskare men enbart 1 000 industriarbetare.²¹⁰ Viktigare att poängtera är att Estland inte var något utpräglat klassamhälle. En överväldigande majoritet av befolkningen var födda som bönder. Det har aldrig funnits någon estnisk adel och ingen ekonomisk överklass utöver enstaka rika industri- och företagsledare.

Även om hemlands-, krigs- och flyktskildringarna inte längre var dominerande hade de inte ersatts av andra motiv som var ”heta” ur ett vänsterperspektiv. Vad gäller exilesternas strävanden under paroller som ”frihet åt Baltikums folk” eller ”Sovjet ut ur Estland” gick det stick i stäv med de narrativ som florerade inom vänstern enligt vilka Estland frivilligt anslutit sig till Sovjetunionen som därmed ”befriat” landet.

Samtidigt som folkrörelsernas fokus till stor del var inställt på tredje världens frigörelse- och rättighetskamper hade andra världskrigets och efterkrigstidens omfattande invandring ändrat Sveriges demografiska karta. Flykting- och invandrargrupper var nu ett påtagligt inslag i samhället, vilket behövde adresseras. Ett resultat av detta blev att ”etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjlighet att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv” fastställdes av riksdagen som ett nationellt mål 1974.²¹¹ Under åren som följde ”antog Sverige

²⁰⁷ Ur intervju med Enel Melberg 20–22 april 2025. Opublicerad.

²⁰⁸ Wendelius, s. 94.

²⁰⁹ Kung 2002, s. 27.

²¹⁰ Ibid.; i de tre socialgrupperna gjordes åtskillnad mellan bönder och småbrukare, som hänfördes till socialgrupp 2 respektive 3 (jämte fiskare). Leif Haldorson, ”Sociala grupperingar för nationellt och internationellt bruk”, i *Fokus på näringsliv och arbetsmarknad*, Statistiska centralbyrån, 2008, s. 71.

²¹¹ Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring: En svensk kulturhistoria*, Stockholm: Arena, 1992, s. 365.

en serie lagar som i efterhand har kommit att betraktas som införandet av en svensk mångkulturell politik”, skriver Lundström och Hübinette. ”Därigenom ersattes den tidigare rådande de facto-assimilationspolitiken av en ny officiell attityd och inställning till landets invandrare och minoriteter.”²¹²

Ett resultat av en mångkulturell politik som skulle främja etnisk-språkliga minoriteters möjlighet att utveckla sitt kulturliv hade kunnat vara ökad utgivning av samma minoriteters litteraturer. 1968 medgav den socialdemokratiska riksdagsmannen Stellan Arvidson att ”[s]vensk kulturpolitik har försummat en viktig uppgift, nämligen att förmedla de estniska författarnas budskap till den svenska läsekretsen”.²¹³ Från 1970-talet och ändra fram till millennieskiftet förblev ”immigrant literature [...] a rather peripheral phenomenon”, som Magnus Nilsson skriver.²¹⁴ Med andra ord var de exilbaltiska författarna under denna period fortsatt marginaliserade på det litterära fältet, trots en politik som syftade till det motsatta.

1980- och 90-talen

Det sista årtiondet av exilen och den sovjetiska ockupationen av Estland innebar en ljusning för det exilestniska samfundet. 1980 hålls den estniska världsfestivalen ESTO-80 i Sverige under vilken upptill 25 000 exilester tågade genom Stockholms centrum. Som Kung konstaterar var det ingen nackdel att ”utrikesministern Ola Ullsten var gift med en estniska [...], att flera andra ministrar hade estniska medarbetare, vänner och bekanta”.²¹⁵ Under 70 dagar lär mer än 700 artiklar om Estland och Sveriges ester ha publicerats i svenska tidningar.²¹⁶ Plötsligt var Estland på agendan mer än någonsin förr i Sverige.

1985 tillträder Michail Gorbatjov som Sovjetunionens nye ledare och med glasnost, hans reform för större åsikts- och journalistisk frihet, får den estniska frihetsrörelsen i Estland och i exil luft under vingarna. Samma år gick ”Baltiska freds- och frihetskryssningen” från Stockholm längsmed den baltiska kusten till Helsingfors, i vilken exilbalter från hela världen deltog jämte internationella fredsorganisationer, journalister och politiker. För Sveriges del deltog borgerliga företrädare. Evenemanget åtföljdes av häftiga anklagelser från vänsterpressen och Moskva, bombhot och, ännu 40 år efter krigsslutet – nazistanklagelser.

²¹² Lundström & Hübinette, s. 44.

²¹³ Tõnu.

²¹⁴ Magnus Nilsson, ”Literature in Multicultural and Multilingual Sweden: The Birth and Death of the Immigrant Writer”, i *Literature, Language, and Multiculturalism in Scandinavia and the Low Countries*, red. Wolfgang Behschnitt et al., Amsterdam; New York: Rodopi B. V., 2013, s. 45.

²¹⁵ Kung 2002, s. 140.

²¹⁶ Ibid., s. 143.

Denna gång från Rapport, där ”Bo-Inge Andersson i en historisk översikt hävdade att ”baltisk fascism” var ett välkänt begrepp under mellankrigstiden”.²¹⁷

Under slutet av 1980- och början av 90-talet sker en rad händelser som leder fram till Estlands och övriga ockuperade staters (åter)befrielse samt Sovjetunionens kollaps, i Baltikum känt som den sjungande revolutionen. På 50-årsdagen av Molotov-Ribbentrop-pakten, den 23 augusti 1989, inträffar den händelse som kommit att bli symbolen för denna, då ca två miljoner baltar bildar en mänsklig kedja hand i hand från Tallinn i norr till Vilnius i söder – den s.k. ”baltiska kedjan”.

I Sverige drog den så kallade måndagsrörelsen i gång i mars 1990 under vilken exilbaltar, politiker, kulturpersonligheter och andra som stödde de baltiska ländernas frihetskamp samlades på Norrmalmstorg varje måndag. Rörelsen spred sig till ett femtiotal orter och väckte stor uppmärksamhet. I Norrköping försökte det socialdemokratiska styret att mobilisera hela samhället, skriver Kung, men annars var det inledningsvis svårt att få någon från vänsterblocket att visa sitt stöd. Den socialdemokratiska utrikesministern Sten Anderssons uttalande i Tallinn i november 1989, att ”Estland är inte ockuperat”, är ökänt och även andra tongivande socialdemokrater som Pierre Schori försökte dämpa baltarnas frihetstörst.²¹⁸

Hur som helst krattade utvecklingen i Estland och måndagsrörelsen manegen för ett ökat fokus på Estland generellt. Iliste och Göranson nämner bland ”a number of clear and positive endeavours to influence public opinion in Sweden” de journalistiska gärningarna av Kung samt Parikas och Talgre som ”highlighted Baltic literature in her literary programmes in Swedish Radio”.²¹⁹

Dessa årtionden såg en ökad utgivning av estnisk litteratur, under 1980-talet främst översättningar av sovjetestniska författare men kring 1990 publiceras en mängd originaltitlar av exilestniska författare. Talgre och Miljand debuterar, och därtill släpps verk av redan etablerade eller debuterade författare: *Namn ristat i vatten* (1988), *Kärlekens arkeologi* (1990) och *Den elfte dagen* (1992) av Melberg; *Det brinnande trädet* (1988), *Aliide, Aliide* och *Deliria* av Kandre; *Vem tjartrar sparvarna för* av Kauri osv. Samtidigt dyker ett antal äldre exilestniska verk upp i boklådorna på svenska.

Den ökade utgivningen av exilestniska förstautgåvor, översättningar av äldre exilestnisk litteratur men också den ökade utgivningen av sovjetestniska författare torde sammantaget

²¹⁷ Ibid., s. 148, 154.

²¹⁸ Kung 2002, s. 215ff.

²¹⁹ Iliste & Göranson, s. 17.

vara en följd av den politiska utvecklingen i Estland under dessa årtionden och en förändrad attityd till balterna i Sverige och på andra sidan Östersjön.

Läsarnas preferenser och mottagande

Om läsarnas faktiska mottagande är det svårt att dra några slutsatser annat än indirekt och teoretiskt, åtminstone gällande den estniskspråkiga litteraturen. Detta kapitel blir därför oundvikligen spekulativt till sin karaktär. Det som kan ge oss en bild av läsarnas preferenser och mottagande är att se på saken ur förlagens synvinkel som alltid har läsvärdet i åtanke när ett verk antas eller avslås. Det är också möjligt att undersöka vilka lästrender som fanns under den aktuella tiden vad avser genre och motiv.

Att leva i exil innebär ofta att tillhöra en kultur och bära på erfarenheter som är främmande för majoriteten av befolkningen i värdlandet, vilket kan skapa en kognitiv klyfta mellan exilgruppen och värdfolket. När de esterna kom till Sverige saknade svenskarna i gemen personliga eller kollektiva erfarenheter och minnen av krig, förtryck och flykt. Inte heller sedan dess har svenskarna blivit utsatta för någotdera i sitt land. Wendelius framhåller att flyktingförfattarna ofta gestaltar ”omvärldserfarenheter som aldrig blivit levande verklighet för den moderne genomsnittssvensken”.²²⁰ Många av de verk som skrevs av exilestniska författare under de första efterkrigsårtiondena behandlade just dessa för svenskarna främmande erfarenheter. Försvinnande få av dessa verk översattes till svenska under denna period. Kanske handlade det emellertid inte så mycket om ointresse som om att svenskarna suktade efter lättsammare läsoplevelser efter fem års krig och ”ville lägga krigsårens vedermödor bakom sig”, vilket kan ha gynnat en mer framåtsyftande litteratur.²²¹

Att romaner som skildrar krig, terror och landsflykt skulle ha ett lägre läsvärde för svenskar som själva inte har erfarenheter därav håller jag för den minst sannolika förklaringen till underskottet av översatt exilestnisk litteratur under dessa år. Just det faktum att flykting- och invandrarförfattare kom från kulturellt avvikande länder och bjuder in läsaren till världar som skiljer sig från svensk vardag lyfts ofta fram som något positivt och ”nyfikenhetsalstrande”. I fråga om Kallifatides skriver Wendelius att ”det betydande avståndet, ’exotismen’, [...] kan ha ett positivt värde vid bedömningen av en författare”. Han nämner Gabriela Melinescu, Jila Mossaed och Fateme Behros som ytterligare exempel på detta.²²² Det är visserligen svårt att veta hur Wendelius påstående ska förstås. Inget säger att

²²⁰ Wendelius, s. 108.

²²¹ Ibid., s. 100.

²²² Ibid., s. 68f.

en ”exotisk” handling i sig skulle borga för ett positivt litterärt värde. Sammanhanget antyder emellertid att han kan ha förlagens bedömning av en författares läsvärde i åtanke, vilket skulle vara i linje med tesen att det fanns ett samband mellan förlagens intresse för den exilestniska litteraturen och författarnas bakgrund.

Wendelius verk berör dock litteratur från perioden 1970–2000 medan de exilestniska verk som passar in på denna ”exotiska” beskrivning till övervägande del utkom tidigare. Från 1970-talet och framåt blev invandrare och flyktingar en synligare del av befolkningen, medan Sverige under de första efterkrigsårtiondena var ”ett materiellt välmående men självupptaget land som tenderar att sluta sig för en omvärld det inte förstår”.²²³

När det kommer till raden av nostalgiska och patriotiska hemlandsskildringar hade den exilestniska litteraturen naturligtvis begränsat läsvärde för svenskarna. Det föreställda svenska ointresset för dylik litteratur torde också ha att göra med svenskars relation till patriotism och nationalism i sig. Svenskar är i allmänhet inget patriotiskt folk och nationalistiska yttringar möts ofta med oförståelse eller misstänksamhet. Fram till ca 1968 var Sverige visserligen ett med Wendelius ord ”självupptaget” och kulturchauvinistiskt land som sökte försvenska de immigranter man tagit emot, men detta hade inga starkare patriotiska förtecken. Under det vänsterradikala 1970-talet fick sådana sentiment stå tillbaka än mer när Sverige blev ”den världsledande västerländska rösten för antiimperialism, avkolonisering och antirasism”, som Lundström och Hübinette skriver.²²⁴ Lika lite som Sverige erbjöd jordmån för exilestniska hemlandsskildringar och antisovjetiska frihetsyttringar under 1945–1968, fanns det under följande dryga tioårsperiod sympati för exilesternas drömmar om ett avkoloniserat, återbefriat Estland och deras antiimperialistiska protester under blåsvartvita trikolorer.

Nu behandlade ju inte all exilestnisk litteratur explicit estniska motiv, vilket framgår i avsnittet om verkens tema och motiv. Men den exilestniska gruppen som sådan var så förknippad med dess antisovjetiska kamp för ett fritt Estland, vilket hos befolkningens vänstersinnade lager, ofta med stort inflytande i kulturlivet, sannolikt genererade motsvarande fördomar om dess kulturliv i vilket litteraturen ingick.

²²³ Ibid., s. 186.

²²⁴ Lundström & Hübinette, s. 40.

Publicistik och kritik

Förlagen

I *Den dubbla identiteten* delas de svenska förlagen in i fyra hierarkiska nivåer där Bonniers och Norstedts befinner sig på den översta. Därunder finns vad Wendelius kallar för ”övriga äldre kvalitetsförlag” som Natur och Kultur och LTs förlag. Den tredje nivån är ”yngre kvalitetsförlag” och inkluderar exempelvis Ordfront och Fripress medan slutligen den fjärde och lägsta kategorin utgörs av egna förlag och etniska förlag.²²⁵ Hit räknas med andra ord de exilestniska förlagen.

Wendelius kategorisering av de svenska förlagen under 1970–2000 kan tillämpas på utgivningen av exilestniska romaner 1945–1995. Av de författare vars verk översatts till svenska har ingen utgivits på något av den första rangens förlag medan två författare har utgivits på förlag av andra rangen, nämligen Under (Wahlström & Widstrand) och Uibopuu (LTs förlag). Uibopuu har även publicerats av ett av de förlag som Wendelius placerar i den näst lägsta kategorin, nämligen Symposium/Brutus Östling. På ett tredje rangens förlag gavs även Heinrich Laretei ut, nämligen på Coeckelbergs förlag. Flest författare koncentreras till olika fjärde rangens förlag: Gailit och Mälk (Orto), Talve (Andromeda), Kolk (tidskriften *Vår Föda*) och Uibopuu (Invandrarförlaget).

När det gäller de exilestniska författare som skriver på svenska är fördelningen annorlunda. Laretei, Melberg, Puide, Kandre, Kauri och Talgre har alla utgivits av Bonniers eller Norstedts. Melberg har kommit ut på Prisma, Carlsson samt Hammarström & Åberg, som inte finns med i Wendelius översikt men bör höra till andra eller tredje gruppen. På ett tredje rangens förlag gavs även Miljands enda roman ut, nämligen *Legenda*. Kandre har även utkommit på Hansson bok som bör höra till tredje eller möjligen fjärde förlagsgruppen.

Att majoriteten av de svenskspråkiga exilestniska författarna publicerats av Sveriges mest prestigefulla förlag är anmärkningsvärt. Utöver att deras litteratur uppenbarligen ansetts ha hög kvalitet har det varit avgörande att de haft svenska som litterärt språk. Få förlag har den ”in house”-kompetensen som krävs för att kunna bedöma ett verk skrivet på ett främmande och litet språk som estniska. Översättning är ett kostsamt led i utgivningen av ett litterärt verk som ett förlag gärna undviker.

²²⁵ Wendelius, s. 25f.

Gällande åtminstone Laretei och Talgre bidrog säkert det faktum att båda var etablerade namn i kultursfären när de debuterade. Medan Laretei och Melberg debuterade på 1970-talet, sammanföll debuten och genombrottet för Puide, Kandre, Kauri, Talgre och Miljand med 1980- och 90-talens ökade intresse för Estland. Säkert kan ämnets aktualitet, åtminstone vad beträffar Talgre och Miljand, delvis ha motiverat de mest prestigefyllda förlagen att satsa på dessa författare, vars verk inte direkt tillhör den breda mainstreamfåran, vilket Wendelius annars pekar på som en framgångsfaktor.²²⁶ En parallell kan dras till den sverigekurdiska litteraturen som väckte ökat intresse hos förlagen och kritikerkåren i samband med att kurdernas politiska strävanden blev mer allmänt kända i Sverige.²²⁷

Som Pedersen poängterar säger det ingenting om verkens kvalitet när de i stället givits ut på små förlag såsom de författar- och läsarfinansierade exilestniska förlagen.²²⁸ En överväldigande majoritet av den exilestniska litteraturen har de svenska förlagen inte kunnat ta ställning till, eftersom det saknats översättningar, samtidigt som ett förlag inte låter översätta ett verk som man på förhand inte vet är värt att satsa på. Detta är ett betydligt större problem för ett litet språk som estniska än för litteratur skriven på något av världsspråken.

Kritiken

Det är relevant att skapa sig en uppfattning om hur mycket de exilestniska författarna och deras verk nämns i de litterära tidskrifter som var aktuella årtiondena efter andra världskrigets slut. Genomsökningar av tidskrifterna *Ord och bild* och *BLM* under perioden 1943–1951, *Samlaren* 1943–1957 och *Svensk litteraturtidskrift* 1943–1951 samt 1962–1971 resulterade i sammanlagt fyra träffar rörande exilestniska författare: ett verk av Suits i *Ord och bild*, och två artiklar samt en översättning av Laaban i *BLM*. Trots att huvuddelen av de exilestniska verken i svensk översättning utgavs under dessa år, lyser kritiken med sin frånvaro i de litterära tidskrifterna.

Motsvarande sökningar i svensk dagspress under samma period och resten av kallakrigstiden ger ett rikare resultat. De artiklar som behandlar det exilestniska kulturlivet och dess olika institutioner utgör större delen av materialet. Under rubriken *Estnisk kultur i exil* skriver Sven Sandström i *Arbetet* 1952 om esternas första sju-åtta år i Sverige med fokus på deras litterära verksamhet.²²⁹ Gösta Attorps tar i *Svenska Dagbladet* 1961 upp den

²²⁶ Ibid., s. 186.

²²⁷ Ibid., s. 48.

²²⁸ Pedersen, s. 87.

²²⁹ Sandström.

exilestniska bokutgivningen. Spalten ramas in av en aktuell debatt om exilförfattarens försörjningsmöjligheter, där de estniska författarna lyfts fram som ett lyckat exempel.²³⁰ En rad kortare notiser handlar om olika slags litterära evenemang där aktuell och klassisk estnisk litteratur presenterades för den svenska publiken.

Något som faller i ögonen är andelen artiklar och recensioner som är skrivna av exilestniska eller -baltiska skribenter. Exempelvis är den minnesruna över Suits som publiceras i *BLM* 1957 skriven av Laaban medan exilletten Irbe har skrivit ett par av artiklarna om sitt grannfolks litterära verksamhet i Sverige. Att en stor andel av artiklarna som speglar den exilestniska litterära verksamheten i Sverige är skrivna av dess egna representanter kan tyda på att de upplevde ett ointresse och underrapportering från den svenska pressens sida, ett tomrum som de kände ett ansvar att fylla.

För att undersöka recensionerna i svensk press av de litterära verken ska vi inledningsvis titta på de svenska utgåvorna av exilestniska originalverk. 1946 utkom en roman av Mälk och två romaner av Evald Mänd (1906–2001) i svensk översättning samt antologin *Estland berättar* med noveller av exilestiska författare i Sverige och andra länder i urval och redigerad av Uibopuu.

Mälks roman *Den goda hamnen* fick inga recensioner men eftersom originalet utkom 1942 är det ett gränsfall huruvida verket faller inom ramen för denna studie. Teologen Mänd var en av de flyktingar som 1948 emigrerade vidare till USA, där han skrev ytterligare något dussin verk under namnet Ain Kalmus. Flykt- och exilberättelserna *Natten kom för tidigt* och *Nu måste människorna vara starka* röner båda två idel goda omdömen i åtminstone fyra tidningar. Den förstnämnda ”höjer sig i vissa avsnitt betydligt över vanlig litterär måttstock” och den senare ”äger en episk bredd och kraft, som kommer att bevara den långt sedan den vanliga efterkrigslitteraturen har samlats till sina gravhögar”.²³¹

Novellsamlingen *Estland berättar* annonseras på flera ställen av Almqvist & Wiksell men recenseras enbart i *Svenska Dagbladet*. Som Attorps noterar ”stamma nästan alla novellerna [...] från tidigare utgivna arbeten, som man tillfälligtvis kunnat komma över”.²³² Det är alltså inte fråga exillitteratur i egentlig mening utan ett godtyckligt urval av förkrigstida litteratur som fanns att tillgå i svenska bibliotek och periodika. Den novell av Uibopuu som ingår i verket förlänas god kritik av recensenten.

²³⁰ Gösta Attorps, ”BOK marginalen”, *Svenska Dagbladet* 7 augusti 1961.

²³¹ J. O-v [Josef Oliv], ”Korta recensioner”, *Svenska Dagbladet* 29 november 1945; J. N. Björk, ”Litteratur”, *Sölvesborgs-Tidningen* 21 november 1946.

²³² Attorps 1946.

Gailits *Brinnande hjärtan* blev inte föremål för någon kritik i den svenska pressen när den kom ut 1948. Två år senare lyfts detta verk emellertid av Henning Söderhjelm som i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* försvarar esternas kulturgärning sedan den belackats av ”en kommunisttroende svensk dam” genom uttalandet: ”Den lilla struntkulturen var väl ingenting att hålla på!”²³³ Gailits verk får jämte Mälks från 1946 stå som exempel när han bevisar motsatsen.

Det dröjde sedan till 1955 för nästa omgång av exilestnisk litteratur på svenska, då i form av diktsamlingen *Kantat för flöjt och änglakör* av Lepik och *Fyra eldar* (*Neli tuld*, 1951) av Uibopuu. I *Dagens Nyheter* skriver Edfelt en notis om Lepiks diktsamling: ”Estnisk lyrik i svensk tolkning bjuds sannerligen inte så ofta att man inte bör uppmärksamma det när det sker”.²³⁴

Med sina fem anmälningar i svensk press kan *Fyra eldar* sägas vara den exilestniska litteraturens genombrott i Sverige, om det är möjligt att tala om ett sådant. Även om kritikerna inte är odelat positiva, landar var och en i ett gott slutomdöme. I *Svenska Dagbladet* skriver Martin Rogberg att verket ”väcker önsknings att fler av den begåvade författarens verk skall göras tillgängliga på svenska”.²³⁵

1960 ges nästa verk av Uibopuu ut i svensk översättning, *Att vilja leva* (*Janu*, 1957), som tas emot med lysande kritik i åtminstone fyra recensioner. ”Det vore en skada om hans dämpade röst skulle drunkna i sorlet från mer högröstade kolleger. Hans bok för med äkthet och renhet livets, livsviljans talan”, skriver Edfelt i *Dagens Nyheter*.²³⁶

1963–1964 publiceras två romaner och två diktsamlingar i svensk översättning. *Markus hjälparen* (*Markuse muutmised*, 1961) av Uibopuu uppmärksammas i vanlig ordning med en rad recensioner medan Talves *Huset i snön* går obemärkt förbi. Detta gäller även Grünthals *Dikter*. Däremot blir hans och Laabans översättning av Unders dikter i samlingen *Vigilia*, med förord av Edfelt, föremål för en del kritik. ”Det mesta som skrivs blir intetsägande och futtigt jämfört med detta”, skriver Bernt Eklundh i *Göteborgs-Tidningen*.²³⁷

1988 utkommer postumt ännu en samling av Unders dikter på svenska under titeln *Eftersken* med förord av vännen Bo Setterlind. Samlingen uppmärksammas med två mindre recensioner där hennes ”anonyma skaldeliv” kontrasteras mot alla ”litterära utmärkelser” och

²³³ H. S-m [Henning Söderhjelm], ”Estniskt”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 20 mars 1950.

²³⁴ Edfelt 1956.

²³⁵ Martin Rogberg, ”Modern roman från Estland”, *Svenska Dagbladet* 16 januari 1956.

²³⁶ Johannes Edfelt, ”Viljan att överleva”, *Dagens Nyheter* 26 oktober 1960.

²³⁷ Bernt Eklundh, ”Lidandets sakrament och ett mått av ljud”, *Göteborgs-Tidningen* 24 mars 1963.

”stora stipendier av Svenska Akademien, som dock inte hörsammade Finska Författarförbundets propå att ge henne Nobelpriset”.²³⁸

Under 1980-talet utkommer ytterligare två av Uibopuus romaner i svensk översättning som emellertid väcker mindre uppmärksamhet än de tidigare. 1991 publiceras den sista romanen av Uibopuu på svenska, *Ingen hör oss*, som tillägnas två generösa recensioner. Romanen ”[l]är oss förstå smärtan i de baltiska folkens öde”, skriver Christian Braw i *Svenska Dagbladet*. ”Det är först när vi förstår detta, som vi över huvud taget kan förstå Baltikum. Och det allra viktigaste med Valev Uibopuus roman: den lär oss förstå.”²³⁹

Fokus på det e(s)tniska

De verk av exilestniska författare som givits ut i svensk översättning skildrar till större delen det egna folkets liv i Estland före kriget eller krigs- och exilupplevelser ur estnisk synvinkel. I de verk som översatts från estniska och där temat är otvetydigt estniskt till dess miljö, karaktärer eller annat är det främmande förstås påtagligt och omöjligt att inte förhålla sig till.

Annorlunda är det med de svenskspråkiga författarna hos vilka det estniska ofta är förskjutet till bakgrunden och vilka lätt passerar som enbart svenska författare. Melbergs debutroman *Modershjärtat* kallades för den första invandrarromanen.²⁴⁰ Samtidigt berörs hennes estniska bakgrund mycket lite av litteraturvetenskapen, noterar Parikas.²⁴¹ I hans bok om ”svenska författare med rötter i andra länder” intervjuas Melberg av honom, som själv har estnisk flyktingbakgrund, jämte Laretei och Talgre. Det är inte säkert att en helsvensk skribent hade haft kunskap att identifiera dessa tre som, i någon mån, estniska författare.

Wendelius noterar att många svenska litteraturkritiker verkar osäkra på exilförfattarna och att recenserandet av deras verk tenderar att avstås till förmån för skribenter med samma bakgrund eller motsvarande erfarenheter.²⁴² Han skriver visserligen detta i samband med kurdisk och iransk exillitteratur utgiven efter 1970. Att detta inte tycks ha varit fallet för de estniska exilförfattarna kan ha berott på en upplevelse av större kulturell förståelse givet den tätare geografiska och historiska samhörigheten. Någon med samma hudfärg och föga exotiskt namn upplevs inte som särskilt främmande.

²³⁸ Staffan Stolpe, ”Inte kan detta vara Under”, *Arbetet* 11 oktober 1988; Sune Örnberg, ”Marie Under”, *Göteborgs-Posten* 5 augusti 1988.

²³⁹ Christian Braw, ”Lär oss förstå smärtan i de baltiska folkens öde”, *Svenska Dagbladet* 31 december 1991.

²⁴⁰ Ur intervju med Enel Melberg 20–22 april 2025. Opublicerad.

²⁴¹ Parikas, s. 110.

²⁴² Wendelius, s. 51.

Både Kandre och Kauri slog igenom och publicerade större delen av sina verk under 1980- och 90-talen, då det fanns en ökad kunskap och ett större intresse för Estland i Sverige än någonsin förr. Men inte ens recensionerna av de verk som utkom närmast det viktiga året 1991 berör författarnas eller verkens tematiska koppling till Estland med mer än något ord. Wendelius understryker att de ”etniska profileringarna” är mindre framträdande i mottagandet av författare med ursprung i närområdet än de från fjärran länder. I stället läggs fokus på ”ideologiska och estetiska frågor”.²⁴³ Samtidigt har Kandres estniska påbrå haft betydelse för hennes författarskap, och det är inte långsökt att spåra Kauris och Puides andravärldskrigsberättelser till deras personliga eller det estniska folkets krigsupplevelser.

Det är naturligtvis svårt att veta i vilken utsträckning detta kan förklaras av okunskap, eller ointresse. Hur mycket har författarna själva tryckt på det estniska i exempelvis intervjuer? I Grives åtta sidor långa intervju med Kandre i tidskriften *90-tal* berörs hennes estniska sida i ett par stycken. ”Jag känner mig närmare den estniska sidan, min mammas släkt, i mitt temperament och psyke”, berättar hon.²⁴⁴ I litteraturvetaren Mattias Fyhrs bok *Skitigt vackert mörker*, baserad på brev och intervjuer med vännen Kandre, framkommer det att Estland haft betydelse för henne och hennes författarskap. Hon berättar för honom att hon ”kommit underfund med [...] att det är därifrån Kandre-landet [jag] kommer”. Den vetskapen och att ändå omges av ”det här språket från det här landet” var som en ”exil inom exil”.²⁴⁵ Fyhr har själv estlandssvensk bakgrund, vilket förklarar fokuseringen på det estniska i hans porträttverk om Kandre.

Om- och benämning i översiktsverken

Till slut finns frågan om författarnas representation i de litteraturhistoriska översiktsverken och i vad mån de identifierats som (exil)estniska författare. Att somliga författare med invandrarbakgrund skrivits in som immigrantförfattare och liknande epitet har problematiserats, eftersom det reducerar deras författarskap och begränsar tolkningsmöjligheterna. Att utelämna detta gör samtidigt ett man lämnas ovetande om ett möjligt tolkningssätt. Dessutom har etiketten ”invandrarförfattare [...] en tydlig relevans”, menar Wendelius, eftersom de ”behandlar motiv och teman som står i samband med erfarenheten att vara invandrare”.²⁴⁶ Men även om immigrant- och exilförfattare delar mycket

²⁴³ Ibid., s. 43.

²⁴⁴ Grive 1993, s. 19.

²⁴⁵ Mattias Fyhr, *Skitigt vackert mörker. Om Mare Kandre*, Lund: Ellerström, 2012, s. 93.

²⁴⁶ Wendelius, s. 188.

i fråga om tematik och motiv, är det tveksamt om sådana generaliserande begrepp är att föredra framför att artikulera författarnas individuella ursprung.

I översiktsverk utgivna fram till 1997 finns enbart fyra av de ovan behandlade exilestniska författarna med. Det tidigaste verket, *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* (1965), nämner av begripliga skäl – utgiven 20 år efter krigsslutet – ingen av författarna. *Litteraturens historia i Sverige* inkluderar avsnitt om Laaban, Melberg och Kandre, *Den svenska litteraturen* behandlar enbart Laaban och Kandre. I *Kvinnors litteraturhistoria* (1983) finns ett helt kapitel om Under medan *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* (1997) enbart inkluderar Melberg och Kandre.

Det är intressant att notera att de fyra författarna tillhör fyra olika generationer. Under, född 1883, hade merparten av sin karriär bakom sig vid flykten och förblev tämligen okänd i exil. Laaban (1921) debuterade på estniska i exil och skrev sina verk på både estniska och svenska. Melberg (1943) är född i Estland och uppvuxen inom den estniska diasporan men har skrivit alla sina verk på svenska. Kandre (1962) är till sist född i exil som barn till en estnisk mor och svensk far, och har också svenska som litterärt språk.

Under förekommer alltså enbart i ett av verken men ägnas däremot hela 14 sidor. Det är Melberg som lyfter sin landsmaninna, ”ärad och hedrad som ingen bland esterna, men föga känd bland svenskarna”. Ebba Witt-Brattström är den ena av översiktsverkets två redaktörer. ”Som ett frågetecken satt svenskorna runtom mig på ett kvinno-skribentseminarium, när jag sa att jag skulle skriva om Marie Under.”²⁴⁷ Inte hade Under bjudits in i Lagerlöfs, Martinssons och Lindgrens gemenskap om det inte vore för Melberg och Witt-Brattström.

Av samma skäl är det enbart Under som verkligen lyfts fram som en (exil)estnisk författare. Om Laaban står det att en av hans diktsamlingar är på estniska och svenska samt att han är ”[b]osatt i Sverige sedan 1943”.²⁴⁸ I *Litteraturens historia i Sverige* berörs han ytterst parentetiskt.

Lika parentetiskt figurerar Melberg i samma verk, men i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* ägnas hon ett antal stycken där hennes bakgrund och uppväxt berörs implicit: ”hon använder sig av farmoderns och mormoderns erfarenhet som relief till bilderna av den egna uppväxten och utvecklingen”.²⁴⁹

²⁴⁷ Enel Melberg, ”Den okända drottningen. Om Marie Under”, i *Kvinnornas litteraturhistoria. Del 2/1900-talet*, red. Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, Stockholm: Författarförlaget, 1983, s. 235.

²⁴⁸ Tomas Forser, ”Den lekfulla Laaban”, i *Den svenska litteraturen 3 Från modernism till massmedial marknad: 1920–1995*, red. Lars Lönnroth, Sven Delblanc & Sverker Göransson, Stockholm: Bonniers, 1999, s. 455.

²⁴⁹ Lena Malmberg, ”Att skriva sig fri”, i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria Bd 4 På jorden: 1960–1990*, red. Ann-Mari Seeberg et al., Höganäs: Wiken, 1997, s. 177.

Störst utrymme tillägnas Kandre så till vida att hon finns med i alla verken utom *Kvinnors litteraturhistoria* som utkom före hennes debut. Som tillhörande den yngsta generationen exil-, eller i hennes fall snarare sverigeeestniska författare, är kopplingen till Estland och den estniska litterära traditionen svagare än hos de tre andra. Ingenstans i översiktsverken finns heller någon hänvisning till hennes estniska bakgrund, men inte heller några svepande benämningar som ”invandrarförfattare” eller ”-bakgrund”. Samtidigt förefaller hennes estniska identitet ha präglat henne mer än hennes svenska identitet och hon har hämtat inspiration till sina litterära verk från sin exilestniska verklighet och resor till ”Kandre-landet”.²⁵⁰

De tidigare författargenerationerna uppehöll sig som vi har sett till övervägande del vid explicit estniska motiv ofta baserade på egna erfarenheter från krigsåren. Är det möjligt att kvaliteterna i den litterära framställningen i vissa fall har fått stå tillbaka för författarnas behov att skriva av sig och förmedla ett visst budskap? Invandrarlitteraturen har ofta ett ”mer dokumentärt än konstnärligt värde”, skriver Wendelius.²⁵¹ Detta kan möjligen stämma för någon enstaka författare som debuterade först efter kriget. Men de flesta av författarna hade slagit igenom redan före flykten.

Hos de senare författargenerationerna får de estniska motiven en mer implicit, abstrakt eller sekundär roll. Deras mer aktuella och generella motivkrets har i kombination med att de skriver på svenska i modern(istisk) stil ökat deras chanser att publiceras på svenska förlag. Detta har förlänat Laaban, Melberg och Kandre en plats i svensk litteraturhistoria. Samtidigt har de inte identifierats som exil- eller sverigeeestniska författare eller så har deras bakgrund och exilerfarenheter inte lyfts fram av kritikerna och litteraturvetenskapen som något som påverkat deras författarskap.

De äldre kan i varierande grad ha missgynnats av sin fixering vid Estland, otidsenlig stil och genre, ideologiska skäl (åtminstone under 1960- och 70-talen) men allra främst av det faktum att deras litteratur är skriven på ett av världens minsta statsbärande språk. Därför kunde inte förlagen, och än mindre kritikerna, skapa sig en uppfattning av lejonparten av den exilestniska litteraturen. Dessa författare har till skillnad från de yngre betraktats som (exil)estniska författare och nästan undantagslöst förblivit okända för såväl svenska läsare som för det svenska litteraturvetenskapliga fältet.

²⁵⁰ Se Fyhr, s. 93ff.

²⁵¹ Wendelius, s. 35f.

Avslutande reflektioner

När de baltiska flyktingarna nådde Sveriges östkust mot andra världskrigets slut var det den största flyktinggruppen i landets historia dittills. De flesta av baltflyktingarna utgjordes av ester och estlandssvenskar, och som svenskarna åtnjöt kulturell autonomi i det fria Estland var det en självklarhet för de hitflydda esterna att få upprätthålla sin kulturella identitet i Sverige.

Landsflykten som de trott skulle vara ett par år visade sig bli en permanent exil. Sammansvetsade av sin kulturella identitet bildade de ett samhälle i samhället, en diaspora. Samtidigt blev esterna en välintegrerad del av det svenska samhället när de lärde sig svenska och kom i arbete fort.

Denna uppsats erbjuder en kort exposé över den estniska diasporan i Sverige från andra världskrigets slut till Sovjetunionens fall. I själva verket har jag bara skrapat på ytan och det återstår vidare forskning för att fylla kunskapsluckan rörande Sveriges första stora flyktinggrupp och dess litterära verksamhet i exil.

Impulsen till uppsatsämnet var frågan, eller problemet, hur det att många av Estlands främsta 1900-talsförfattare levde och skrev sina för estnisk litteraturhistoria klassiska verk under 50 års tid i Sverige kan vara nästintill okänt för den svenska litteraturvetenskapen. Syftet har varit att undersöka vad detta beror på och jag har sökt efter svaren i det som under denna period var utmärkande för såväl författarskapen som det svenska samhället och tidsandan. Förutsättningen för problemformuleringen har varit tesen att den litteratur som skrevs av exilestniska författare i Sverige under källkrigsperioden är eller bör ses som en del av vår svenska litteraturhistoria.

Bristen på tidigare forskning har utgjort en försvårande omständighet. Inga studier har gått att finna om den exilestniska eller andra etnisk-kulturella gruppers litteraturs förhållande till svensk litteraturhistoria. Inte heller finns det någon forskning som grundligt beskriver den exilestniska litteraturen i Sverige som ett isolerat fenomen från ett svenskt perspektiv. Den relevanta tidigare forskning som finns att luta sig emot berör världs- och den nationella litteraturhistorieskrivningens hänsynstaganden till minoriteters och mindre språks litteraturer på ett mer generellt och internationellt plan. I fråga om nationell litteraturhistoria problematiseras sådana översiktsverk som skrivits helt på monoetniska och -lingvistiska grunder. På samma sätt har den så kallade världslitteraturen ända till långt inpå 1900-talet i själva verket dominerats av en västerländsk kanon. De litteraturer som inte stämmer överens

med den nationella definitionen eller den västerländska världsbilden har hamnat utanför. Ingenstans i det undersökta materialet särstuderas emellertid exil- eller immigrantlitteraturens in- eller snarare exkludering i den nationella eller världslitteraturhistorien. På samma gång som detta gjort det svårt att dra några definitiva slutsatser om huruvida den exilestniska litteraturen skriven i Sverige kan anses tillhöra den svenska litteraturhistorien är det med nya perspektiv på immigrantlitteraturens del av den nationella litteraturhistorien som denna uppsats har att bidra till forskningen.

Att synen på de estniska flyktingarna i det svenska samhället hör samman med okunskapen om desamma och svårigheterna för de exilestniska författarna att väcka intresse för sin litteratur var en annan tes som styrde uppsatsens riktning. Eftersom detta antas ha påverkat möjligheterna för författarna att ges ut på svenska och i förlängningen deras mottagande, är uppsatsen skriven utifrån ett biografiskt litteraturperspektiv.

I breda lager av befolkningen fanns en apologetisk inställning till Sovjetunionen, i synnerhet på vänsterkanten. Att den röda fanan för esterna förknippades mer med blodiga avrättningar och utrensningar än rättfärdig klasskamp fanns det ringa förståelse för, och de stämplades ibland som nazister. Misstankarna gentemot exilesterna fick ny luft under de radikala 1960- och 70-talen men levde kvar ända in på 90-talet. Att en ansenlig del av den exilestniska litteraturen, särskilt från den tidiga exiltiden, dessutom behandlar just de politiskt laddade krigs- och ockupationsåren, eller har formen av romantiserande hemlandsskildringar, ökade inte författarnas möjligheter att bli utgivna på svenska. Även när motivkretsen rörde sig kring exiltillvaron eller mer generella ämnen missgynnades dessa författare efter 1968, då ett annat slags socialrealism efterfrågades. Intresset för historiska romaner, som var en populär genre hos de exilestniska författarna, var lågt under efterkrigsdecennierna.

Givet den utbredda vänsteropinionen under en stor del av den undersökta tidsperioden kan man ana ett ointresse eller motvilja gentemot de exilestniska författarna i de vänsterorienterade lagren av kultur- och förlagsvärlden. Även om det framkommer indicier som pekar på detta som en påverkande faktor, återstår det emellertid att finna direkta samband mellan vänsteropinionens syn på exilesterna och ointresset för dessa författare i det svenska litterära fältet som kan stärka denna slutsats.

En efterklok reflektion är att uppsatsen kunde ha vunnit på att begränsas till ett studium av den exilestniska litteraturens förutsättningar under just de vänsterradikala 1960- och 70-talen och enbart med fokus på de estniskspråkiga exilförfattarna. Eftersom utgivningen av

exilestnisk litteratur i svensk översättning nådde en bottennotering under denna period hade en sådan studie, i brist på kritik, emellertid förutsatt en tillräcklig förekomst av källmaterial som uppvisar dels författarnas ambitioner och försök att bli utgivna på svenska, dels förlagens avslag och motivationer.

Antagligen är det ändå det estniska språkets ringa storlek som legat författarna mest i fatet när de behövt översättas. Under i stort sett hela exiltiden saknades kompetenta översättare och de verk som gavs ut på svenska översattes till stor del via finska. Även om ett antal verk faktiskt gavs ut på svenska har de alltså i regel inte kommit till sin rätt på grund av bristfälliga översättningar. De översättningar i små upplagor som gavs ut på de exilestniska förlagen nådde få läsare och gick generellt kritikerna förbi.

Mot denna bakgrund framstår de svenskspråkiga författarnas litterära bana som en framgångssaga, vilket delvis förklaras av att de inte behövt översättas, utan genast nått ut till en betydligt större läsekrets. De har alla avstått från att basera sin litteratur helt på estniska motiv. Medan de äldre generationerna i regel var på efterkälken stilmässigt, fanns de verkliga modernisterna i de yngre författarleden. De har till stor del utkommit på de stora förlagen och varit föremål för god kritik. Flera av dem är omnämnda i litteraturhistoriska översiktsverk.

Dessa författares framgång har dock skett till priset av att inte längre betraktas som (exil)estniska författare. Deras flykting- och exilbakgrund ses inte som viktig för (förståelsen och tolkningen av) deras litteratur eller så är den okänd för kritikerna. Även om det inte går att ge något entydigt svar på huruvida var och en av dessa i någon mån ska hänföras till raden av exil- och sverigeeestniska författare, står det klart att deras estniska bakgrund haft stor betydelse för dem som författare och att den präglar flera av deras verk. Denna vetenskap öppnar upp för andra tolkningsmöjligheter som emellertid fordrar elementär kunskap om de baltiska ländernas närhistoria.

Att så få exilestniska verk har kommit ut på svenska har i regel inte att göra med deras kvalitet, eftersom verken överlag inte kunnat bedömas av svenska förlag. Tvärtom har de verk som nått en svensk publik ofta visat sig ha hög kvalitet att döma av kritiken. Utöver de svenskspråkiga författarna måste Valev Uibopuu nämnas, vars många verk i svensk översättning togs emot med idel god kritik under en period av nästan 40 år. Ändå förblev han tämligen okänd och är idag bortglömd.

Även om de flesta av författarna skrev sina verk på estniska och under sin livstid aldrig var en del av det svenska litterära etablissemanget måste den exilestniska litteraturen som helhet ses som en del av den svenska litteraturhistorien. Detta gäller i synnerhet de författare vars oeuvre primärt kommit till på denna sida av Östersjön. Som noterats tar svenska litteraturhistoriska översiktsverk ingen konsekvent hänsyn till födelseland, etnicitet, medborgarskap eller de ingående verkens originalspråk.

Som del av svensk litteraturhistoria, anser jag att Sveriges estniska exillitteratur borde ägnas större uppmärksamhet. Här finns en uppsjö att upptäcka, vilket emellertid erfordrar stora översättningsinsatser. Av många skäl, vilka framgått ovan, är Karl Ristikivi den författare som är av störst värde att introducera för svenska läsare, snart 50 år efter hans död. Det är glädjande att Enel Melberg just nu arbetar på en översättning av den (exil)estniska moderna klassikern *Hingede öö*.

Jag har i min uppsats dragit paralleller mellan den exilestniska litteraturen och andra etnisk-språkliga minoriteters litteraturer. Det är inte utan skäl. Sverigeesterna är bara en av många minoriteter som länge utövat sin kultur parallellt med den svenska kulturen, som de samtidigt också är en del av. Sverige är idag i betydligt högre grad det multikulturella land som utropades för 50 år sedan. Det är fler etnisk-språkliga grupper än den estniska som torde uppfylla kriterierna för att klassas som nationella minoriteter. Samtidigt kan man mot bakgrund av allt ovanskrivet fråga sig om denna status längre är en rättvis ”grindvakt” för vilken etnisk-språkligt avvikande litteratur som släpps in i vår svenska litteraturhistoria.

Litteratur skriven på andra språk än svenska av författare med olika geografiskt och kulturellt ursprung utgör en stor och växande del av det svenska litterära fältet. Immigrantförfattarnas dubbla identitet är i ökande grad Sveriges och den svenska litteraturhistoriens (mång)dubbla identitet. Detta går inte att bortse från när ett nytt litteraturhistoriskt översiktsverk i skrivande stund håller på att tas fram, förutsatt att vi menar allvar med den inkludering och representation som våra kritiska teorier gör anspråk på.

Källförteckning

Publicerade källor

- G.A. [Gösta Attorps]. "Författare i landsflykt". *Svenska Dagbladet*. 25 juni 1946
- Attorps, Gösta. "BOK marginalen". *Svenska Dagbladet*. 7 augusti 1961
- Beecroft, Alexander. *An Ecology of World Literature: from Antiquity to the Present Day*. London: Verso, 2015
- Berge, Anders. *Flyktingpolitik i stormakts skugga. Sverige och de sovjetryska flyktingarna under andra världskriget*. Uppsala: Centrum för multi-etnisk forskning, Uppsala universitet, 1992
- Bergman, Kjell och Berith Jakobsson. *Estländare i Göteborg: om identitetens bevekelsegrunder*. Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet, 1984
- Bibliotekstjänst. *15 författare: porträtt av svenska samtidsförfattare*. Lund: Bibliotekstjänst, 1994
- Björk, J. N. "Litteratur". *Sölvesborgs-Tidningen*. 21 november 1946
- Brandell, Gunnar. *Strindberg – ett författarliv D. 3 Borta och hemma: 1883–1894*. Stockholm: Alba, 1985
- Braw, Christian. "Lär oss förstå smärtan i de baltiska folkens öde". *Svenska Dagbladet*. 31 december 1991
- Bremmer, Magnus. *Natten är naken och månlös. Subjektsinversion i Marie Unders 20-talslyrik*. C-uppsats i litteraturvetenskap. Stockholm: Södertörns högskola, 2005
- Burman, Carina. "Biografisk litteraturforskning". I *Litteraturvetenskap – en inledning*. Red. Staffan Bergsten. Lund: Studentlitteratur, 2002
- Chioni Moore, David. "Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique". *Modern Language Association*. 2001:1, s. 111–128
- Delblanc, Sven och Lars Lönnroth. "Vad är litteraturhistoria? Ur förordet till första upplagan 1987". I *Den svenska litteraturen I Från runor till romantik: 800–1830*. Red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc. Stockholm: Bonniers, 1999
- "Den svenska minoritetspolitiken". minoritet.se. <https://minoritet.se/minoritetslagstiftningen>
Hämtad 2025-03-04
- D'haen, Theo. "Naming world literature". I *The Routledge Concise History of World Literature*. London; New York: Routledge, 2012

- Drougge, Per. ”Skriver... såsom ett skummande hav”. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. 11 augusti 1964
- Edfelt, Johannes. ”Estnisk lyriker”. *Dagens Nyheter*. 22 oktober 1954
- [J. E.]. ”Estnisk lyrik”. *Dagens Nyheter*. 5 juni 1956
- . ”Viljan att överleva”. *Dagens Nyheter*. 26 oktober 1960
- Ekholm, Christer. *Epikanalys. En kort introduktion*. Malmö: Gleerups, 2019
- Eklundh, Bernt. ”Lidandets sakrament och ett mått av ljud”. *Göteborgs-Tidningen*. 24 mars 1963
- Ekström, Margareta. ”En skaldinna fyller 80 år”. *Expressen*. 1963-07-25
- ”Estnisk lyrik i landsflykt ställs ut under kulturvecka”. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. 2 november 1966
- ”Fakta om Sveriges fem nationella minoriteter”. Kulturutveckling, Västra Götalandsregionen. <https://web.archive.org/web/20231119235327/https://www.vgregion.se/f/kulturutveckling/samhallsutveckling/nationella-minoriteter-i-vastra-gotaland/nationella-minoriteter/>
Hämtad 2025-03-04
- Forser, Tomas. ”Den lekfulle Laaban”. I *Den svenska litteraturen 3 Från modernism till massmedial marknad: 1920–1995*. Red. Lars Lönnroth, Sven Delblanc och Sverker Göransson. Stockholm: Bonniers, 1999
- Franklin, Anna och Reza Rezvani (red.). *Den osynliga litteraturskatten*. Stockholm: Tranan, 2010
- Furuland, Lars. ”Litteratur och samhälle”. I *Litteratursociologi: Texter om litteratur och samhälle*. Red. Johan Svedjedal. Lund: Studentlitteratur, 2012
- Fyhr, Mattias. *Skitigt vackert mörker. Om Mare Kandre*. Lund: Ellerström, 2012
- Grive, Madeleine. ”Mare Kandre. Intervju av Madeleine Grive”. *90-tal*. 1993:9
- Grive, Madeleine och Claes Wahlin (red.). *Att skriva sin tid: nedslag i 80- och 90-talet*. Stockholm: Norstedt, 1993
- Grive, Madeleine, Mehmed Uzun, och Håkan E. Bengtsson (red.). *Världen i Sverige: en internationell antologi*. Stockholm: En bok för alla, 1995
- Gröndahl, Satu. ”Identity Politics and Constructions of ’Minor’ Literatures”. *Multiethnica*. 2007:30
- Haldorson, Leif. ”Sociala grupperingar för nationellt och internationellt bruk”. I *Fokus på näringsliv och arbetsmarknad*. Statistiska centralbyrån, 2008

- Helt Haarder, Jon. "Författare". I *Litteratur. Introduktion till teori och analys*. Red. Mads Rosendahl Thomsen. Lund: Studentlitteratur, 2015
- Hutcheon, Linda. "Rethinking the National Model". I *Rethinking Literary History. A Dialogue on Theory*. Red. Linda Hutcheon & Mario J. Valdés. New York: Oxford University Press, 2002, s. 3–49
- Iliste, Ivo och Birgitta Göranson. "Estonian Voices in the Swedish Language". *Estonian Literary Magazine*. 2002:14, s. 14–19
- Irbe, Gunars. "Vad vill minoriteterna?". *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. 14 september 1971
- Ivask, Ivar. "Baltic Literatures in Exile: Balance of a Quarter Century". *Journal of Baltic Studies*. 1972:1, s. 1–17
- "Jan Kauri". Bokförlaget Lejd. <https://lejd.se/forfattare/jan-kauri/> Hämtad 2025-04-13
- Kandre, Mare. *Bübins unge*. Kista: Hansson bok, 1987
- Kangro, Bernard. *Estonian Books Published in Exile. A Bibliographical Survey 1944–1956*. Stockholm: Eesti Rahvusfond, 1957
- . *Eesti Rootsisis*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1976
- Kasekamp, Andres. *A History of the Baltic States*. Palgrave Macmillan, 2010
- Keevallik, Leelo. "Everyday Construction of Identity in the Estonian Refugee Community in Sweden". *Journal of Baltic Studies*. 2010:2, s. 177–200
- Kruus, Oskar. *Eestiga südames võõrsil. Kirjutisi eesti pagulaskirjandusest*. Tallinn: "Kuldvillaku" kirjastus, 1996
- Küng, Andres. "En okänd kultur". *Svenska Dagbladet*. 13 januari 1973
- . *Ett liv för Baltikum: journalistiska memoarer*. Stockholm: Timbro, 2002
- Lawall, Sarah. "The West and the Rest: Frames for World Literature". I *Teaching World Literature*. Red. David Damrosch. New York: The Modern Language Association of America, 2009, s. 17–33
- Lundström, Catrin och Tobias Hübinette. *Vit melankoli: en analys av en nation i kris*. Göteborg; Stockholm: Makadam, 2020
- Malmberg, Lena. "Att skriva sig fri". I *Nordisk kvinnolitteraturhistoria Bd 4 På jorden: 1960–1990*. Red. Ann-Mari Seeberg et al. Höganäs: Wiken, 1997, s. 173–181

- Melberg, Enel. "Den okända drottningen. Om Marie Under". I *Kvinnornas litteraturhistoria. Del 2/1900-talet*. Red. Ingrid Holmquist och Ebba Witt-Brattström. Stockholm: Författarförlaget, 1983, s. 235–249
- Nerman, Birger. "De baltiska flyktingarna". *Svensk Tidskrift*. 31 december 1949
- Nilsson, Magnus. "Literature in Multicultural and Multilingual Sweden: The Birth and Death of the Immigrant Writer". I *Literature, Language, and Multiculturalism in Scandinavia and the Low Countries*. Red. Wolfgang Behschnitt et al. Amsterdam; New York: Rodopi B. V., 2013, s. 41–61
- Nõu, Enn. "Den estniska exillitteraturen i Sverige". I *Estländare i Sverige. Historia, språk, kultur*. Red. Raimo Raag och Harald Runblom. Uppsala: Centrum för multietnisk forskning, Uppsala universitet, 1988, s. 115–129
- Ojamaa, Triinu. "Language as a Symbol of Ethnicity and Multiculturality in Estonian Exile Literature". I *Discourses on Nations and Identities*. Red. Daniel Syrový. Berlin; Boston: De Gruyter, 2021, s. 423–436
- Ojamaa, Triinu och Kristel Karu-Kletter. "Diasporaa-eeslaste enesekuvand muutuv maailmas". *Methis. Studia humaniora Estonica*. 2014:13, s. 173–196
- J. O-v. [Josef Oliv]. "Korta recensioner". *Svenska Dagbladet*. 29 november 1945
- Olsson, Anders. *Ordens asyl: inledning till den moderna exillitteraturen*. Stockholm: Bonniers, 2011
- Olsson, Bernt och Ingemar Algulin. "Förord". I *Litteraturens historia i Sverige*. 6. uppl. Red. Bernt Olsson, Ingemar Algulin et al. Lund: Studentlitteratur, 2013
- Oras, Ants och Bernard Kangro. *Estonian Literature in Exile*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1967
- Palm, Ernst G. "Skadegörare". *Arbetar-Tidningen*. 23 mars 1945
- Parikas, Dodo. *I exilens spår. Svenska författare med rötter i andra länder*. Lund: BTJ Förlag, 2013
- Pedersen, Daniel, och Delegationen för migrationsstudier. *Exillitteratur i Sverige 1969 till 2019*. Stockholm: Delmi, 2022
- Perkins, David. *Is Literary History Possible?* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992
- Pukk, Leelo. "En lycklig syntes". I *En lycklig syntes. Esterna 50 år i Sverige*. Stockholm: Kommittén "50 år i Sverige" / Estniska kulturarkivet, 1994

- Raag, Raimo. "Eestlased Rootsisis". *Looming*. 1989:6, s. 786–802
- Reinans, Sven Alur. "Om esterna i Sverige". I *En lycklig syntes. Esterna 50 år i Sverige*. Stockholm: Kommittén "50 år i Sverige" / Estniska kulturarkivet, 1994
- Rogberg, Martin. "Modern roman från Estland". *Svenska Dagbladet*. 16 januari 1956
- Sandström, Sven. "Estnisk kultur i exil". *Arbetet*. 5 maj 1952
- SCB. *Födda i Sverige – ändå olika. Betydelsen av föräldrarnas födelseland*. Örebro: Statistiska centralbyrån, 2010
- Stolpe, Staffan. "Inte kan detta vara Under". *Arbetet*. 11 oktober 1988
- Strömstedt, Bo. "Uku Masing och La Fontaine". *Expressen*. 19 augusti 1954
- Svanberg, Ingvar och Mattias Tydén (red.). *Tusen år av invandring: En svensk kulturhistoria*. Stockholm: Arena, 1992
- Svedjedal, Johan. "Litteratursociologi". I *Litteraturvetenskap – en inledning*. Red. Staffan Bergsten. Lund: Studentlitteratur, 2002
- Svedjedal, Johan. "Litteratursociologi". I *Litteraturvetenskap I*. Red. Sigrd Schottenius Cullhed, Andreas Hedberg och Johan Svedjedal. Lund: Studentlitteratur, 2020
- Sveriges riksdag. Europarådets konvention om regionala språk och minoritetsspråk. Kommittédirektiv 1995:84. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/kommittedirektiv/europaradets-konvention-om-regionala-sprak-och_gjb184/ Hämtad 2025-03-04
- Sääsk Berglund, Allis. *I gränslandet. Natur och döden i Marie Unders poesi: En tematisk analys av exilens inverkan på poesin*. C-uppsats i litteraturvetenskap. Karlstad: Karlstads universitet, 2025
- H. S-m. [Henning Söderhjelm]. "Estniskt". *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. 20 mars 1950
- Tabori, Paul. *The Anatomy of Exile. A Semantic and Historical Study*. London: Harrap, 1972
- Talgre, Maarja. *Leo, ett estniskt öde – reportageroman*. Stockholm: Bonniers, 1990
- Tenngart, Paul. *Litteraturteori*. 3. uppl. Malmö: Gleerups, 2019
- TT. "Hård kritik mot kulturkanon: 'Fortsatt förtryck'". *Sveriges Television*. 21 oktober 2024. <https://www.svt.se/kultur/hard-kritik-mot-kulturkanon-fortsatt-fortryck> Hämtad 2025-05-02
- Tönu. "Birger Nerman: Vi tiger om förtryck i Estland men engageras för Vietnam". *Svenska Dagbladet*. 26 februari 1968

- Vaik, Kristin. "Some Observations about Estonian Literary Histories Published in Exile". *Roczniki Humanistyczne*. 2014:1, s. 69–83
- Valmas, Anne. "Pagulasraamat Eesti kultuuripildis". *Keel ja Kirjandus*. 2005:2, s. 129–135
- . "Eesti tutvustamine maailmale pagulaskirjanduse kaudu". *Keel ja Kirjandus*. 2006:3, s. 191–201
- Viirsoo, Andres. "Sovjet-Estland i propagandan och verkligheten". *Göteborgs-Tidningen*. 28 juli 1965
- Voitk, E. V. "Treåring hjälpte far göra nyttig ordbok". *Dagens Nyheter*. 27 april 1947
- Warfvinge, Katarina. "Från flyktinglitteratur till sverigeeestnisk litteratur. En immigrantlitteratur under femtio år". I *Litteraturens gränsländ. Invandrar och minoritetslitteratur i nordiskt perspektiv*. Red. Satu Gröndahl. Uppsala: Centrum för multietnisk forskning, Uppsala universitet, 2002, s. 257–273
- Wendelius, Lars. *Den dubbla identiteten. Immigrant- och minoritetslitteratur på svenska 1970–2000*. Uppsala: Centrum för multietnisk forskning, Uppsala universitet, 2002
- Wigforss, Brita. "Estnisk skaldinna". *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. 27 mars 1963
- Wiland, Sverre. "Biografisk analys". I *Att möta texten: litteraturteori och textanalys ur fyra perspektiv*. Red. Kaj Berseth Nilsen, Stefan Sandelin et al. Lund: Studentlitteratur, 1998
- Örnberg, Sune. "Marie Under". *Göteborgs-Posten*. 5 augusti 1988

Publicerade källor

Intervju med Enel Melberg utförd via e-post 20–22 april 2025

Appendix

Intervju med Enel Melberg 20–22 april 2025

FILIP LAURITS: *Flera av dina verk behandlar estniska teman men ditt författarskap är svenskspråkigt. Hur ser du på ditt författarskap utifrån din egen bakgrund? Ser du dig i någon mån som en exil-/utlandsestnisk författare, på vilket sätt? Hur skiljer sig din syn på detta om man jämför exiltiden med tiden efter 1991?*

ENEL MELBERG: Jag är ju uppväxt i Sverige och svenska är mitt skolspråk och det jag utvecklat mest genom åren, estniska är egentligen mitt barndomsspråk och under många år då jag bodde i Norge kunde jag knappt praktisera det. Så det var helt naturligt att jag debuterade på ett svenskt förlag, som svensk författare, fast med invandrarbakgrund. Min första roman, "Modershjärtat", tar också upp den bakgrunden (kanske lite väl kritiskt, vilket väckte viss skandal i exilmiljön på sin tid). Ebba Witt-Brattström kallar den nästan den första invandrar-romanen och har en intervju med mig om den i sin minnesbok från 1970-talet, "Å alla kära systrar". Den var ju också sprungen ur den tidens kvinnorörelse. Immi Lundin har med den i sin avhandling "Att föra det egna till torgs", om tre olika sätt att behandla sitt eget liv under tre olika årtionden, av tre kvinnliga författare. Och Dodo Parikas har ett kul avsnitt om mina romaner i "I exilens spår" (BtJ förlag, 2013).

Så egentligen har inte jag inte sett mig som exilförfattare, även om jag ofta tar upp exilfrågor, känslan av att inte riktigt befinna sig hemma någonstans, eller att kunna växla mellan olika identiteter, som i t.ex. "Separator". Jag har också försökt överföra mina estniska känslor till svenska ibland, genom språket: någon rytm, några bestämda ord, ibland sånger och ramsor, sagor, översatta eller ej.

FL: *Exillitteratur kan betyda två saker tänker jag: 1. helt enkelt litteratur utgiven av författare som lever ofrivilligt avskilda från sina hemländer eller 2. litteratur skriven av desamma (men inte nödvändigtvis) som innehåller just de teman du nämner: den dubbla identiteten och klivna hemlandskänslor m.m.*

EM: Ja, jag håller med om definitionerna av exillitteratur.

FL: *Var det någonsin ett aktivt val att skriva på svenska eller med andra ord, hur kom det sig att du började skriva på svenska och inte estniska?*

EM: Jag har nog redan besvarat den frågan.

FL: *Du har översatt mycket estnisk litteratur till svenska. Hur upplever du intresset från svenska förlag att utge estniska författare? Hur har detta förändrats från 70-talet till idag utifrån din egen erfarenhet?*

EM: Jag gjorde min första översättning 1991, och det var väl då intresset vaknade från svenskt håll. Det var Coeckelbergh som bad mig översätta Heinrich Lareteis memoarer "Saatuse mängukanniks", (Ödets leksak). Den första förläggaren som engagerade sig i Estland heter Lennart Frick och hans förlag Fripress. Han lät Ivo Iliste och hans fru Birgitta Göransson översätta en rad böcker redan innan frigörelsen. Iliste har verkligen gjort en pionjärinsats genom att leta fram författare och introducera dem. Jag kom som sagt in senare, tillsammans med Peeter Puide.

Genom Ilistes försorg och det nyvaknade intresset på 90-talet kom det ut en hel del böcker från Estland, och jag fick en flera uppdrag från Natur och Kultur, som tog över Fricks förlag. Intresset kulminerade runt Bokmässan i Göteborg 2007, då jag hade med fem titlar. (Du kan gå in på vår hemsida www.melberg.info om du vill se min lista).

Efter det har intresset från de svenska förlagen dalat, de estniska agenterna har gett upp, liksom Eesti Kirjanduse Teabekeskus (Estonian Literature Center), som inte längre åker till Bokmässan.

Själv fick jag ragga förlag för [Jaan] Kross storverk "Kolme katku vahel" och fick knappt några svar, innan det lilla förlaget H:ströms förbarmade sig, och som synes, har den inte fått några recensioner i dagspressen, bortsett från en fin streckare i SvD. Och samma förlag har lovat ge ut Ristikivi.

FL: Till Sverige flydde ju flera av Estlands största 1900-talsförfattare och ännu fler var de exilestniska författare som slog igenom i Sverige efter 1944. Dessa tillhör självklart den estniska litteraturhistorien idag. Men hur ser du på den exilestniska litteraturen i Sverige i förhållande till svensk litteraturhistoria? Hör denna litteratur i någon grad också till Sveriges litteraturhistoria? Även om det mesta inte är skrivet på eller översatt till svenska, är det ju litteratur som är skriven i Sverige av svenska medborgare, om än födda i Estland.

EM: Du har rätt, exillitteraturen skriven i Sverige tillhör ju den svenska litteraturen, även om inga svenskar känner till den (men exilförfattarna som skriver på andra språk är välkomna i Sveriges författarförbund, om de når upp till kraven). Men att de skriver/har skrivit på estniska gör dem som sagt anonyma bland svenskarna. Därför har jag också försökt introducera och översätta några av dem: Helga Nõus "Ood lastud rebasele" (Ode till en skjuten räva), utvalda dikter av Marie Under: "Gnistor i askan" och nu Ristikivi.

FL: Vad tror du det svala intresset för den estniska exillitteraturen berodde på? Tänker både på ointresset hos svenska förlag att ge ut översättningar (Ristikivi försökte ju) och de få recensioner som skrevs av de som väl publicerades. Hur mycket spelade ideologiska skäl in? Än idag lever ju propagandamyter kvar, nazianklagelser m.m.

EM: Det svala intresset från svenskarnas sida har förstås med politiken att göra: det fanns inom både socialdemokratin och övriga vänstern en stark skepsis mot flyktingarna från öst, Sverige erkände ju också Sovjetockupationen väldigt tidigt. Fast det fanns också sympatisörer och även beundrare när

ester började visa framfötterna i det kulturella livet, främst musiken. Och många hade estniska grannar som de hade kontakt med. Senare, under 60-70-talens vänstervåg ökade skepsisen. Och du har rätt: än idag kan den gamla rysspropagandan slå igenom.

Men jag tror också att ointresset bottnar i de skilda kretsloppen. Självt upplevde jag det som att jag levde i parallella världar: "Eestlus", där vi hade scouterna, kollona, skolorna (inte minst "täidenduskool" på söndagarna, för mig i Göteborg), Vabariigi Aastapäev, osv. Och alla som familjen umgicks med, som uteslutande var ester. Och så den svenska världen utanför som blev allt mer betydelsefull ju mer jag växte, fick kompisar, lärde mig, läste (och litteraturen på svenska tog över, även om mina första läsminnen är från estniska bilderböcker).

Exilkolonivärlden var egentligen en ganska sluten värld som svenskarna inte hade någon inblick i. Vad som gavs ut på exilförlagen angick dem inte.

Recensenternas ointresse idag bottnar i flera saker: det är andra invandrargrupper som blivit intressantare, andra konflikter och krig som råder. Och det är nya generationer av kritiker som tagit vid och hänger med sin tid. När jag debuterade 1977 och en bit in på 80-talet fick jag många recensioner, och när jag översatte t.ex. [Jaan] Kaplinski på 90-talet (flera böcker) var han i ropet och blev mycket uppmärksam. Han deltog också i många konferenser och litterära evenemang runtomkring. Ilistes översättningar av Kross på 70-80-talen gjorde honom berömd, främst Kejsarens galning fick många beundrare. Men nu är det allmänna litteraturklimatet ett annat, som inte bara drabbar esterna.

De som gav[s] ut på exilförlagen förblev anonyma, svenskarna kunde ju inte läsa estniska. Men det trista är att även nu, när jag och andra försöker lyfta fram t. ex. Under (skrivit artiklar och översatt) så är det fortfarande rätt tyst om henne. Ristikivi har ännu inte blivit översatt (fast han lär ha skrivit en svensk deckare själv), så vi får se hur det går. Tyvärr kan man inte vänta sig något stort genomslag där heller, för den kommer att komma ut på samma lilla Umeå-förlag som Mellan tre farsoter: H:ströms.

Det är omvittnat att media till största delen bryr sig om Bonniers, Norstedts och några andra stora förlag, (Natur och Kultur som tog över den estniska litteraturen efter Frick, har tappat intresset, jag har fått nej från dem) samt ett par små Stockholms-förlag som lyckats slå igenom med främst rysk eller tysk litteratur, som de stora ratar.

Klimatet kan vara kärvt, både det allmänna och det litterära. Det är fint att du, och andra i de yngre generationerna börjar lyfta fram estniska författare, jag har haft kontakt med andra som skriver eller vill skriva.